

O OSNOVNIM OBILJEŽJIMA »SELJAČKE DRŽAVE« U IDEOLOGIJI ANTUNA I STJEPANA RADIĆA

Branka Boban, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest
41000 Zagreb, Krčka 1

UVOD

1.

Razdoblje obuhvaćeno ovim prilogom može se podijeliti na dvije glavne etape: od osnivanja seljačke stranke u Hrvatskoj do 1918. i od 1918. do 1928, do smrti Stjepana Radića.

U prvom etapi seljačka se stranka nalazila u fazi formuliranja osnovnih elemenata svoje ideologije i u fazi organizacijskog uobličavanja. Iz više razloga ona se u to vrijeme nalazila na periferiji stranačko-političke konstelacije. Seljaštvo je u to vrijeme, velikim dijelom zahvaljujući baš braći Radićima, tek počelo organiziranije sudjelovati u političkom životu. Politička i socijalna svijest tek se počela organiziranije uobličavati. Osnovni zadatak ideologije seljačkog pokreta tada je bio legalizirati zahtjev za ravnopravnim sudjelovanjem seljaštva u političkom životu.¹

U drugoj etapi seljački pokret s periferije dospio u središte političkog života u Hrvatskoj. Iz faze kada je tražio ravnopravnost za seljaštvo prešao je u fazu kada je tražio vodeću ulogu seljaštva u društvu, i to ne više samo kao ideal daleke budućnosti, nego kao dio akcionog društvenog i političkog programa, iako ga je sudar sa stvarnošću svaki put ponovo gurao u položaj da se više bavi idealima nego praktičnim ostvarenjima.

Nakon dvadesetogodišnjeg perioda vrlo sporog razvitka, nakon početka krize 1873, devedesetih godina XIX stoljeća u Hrvatskoj počinje brži razvoj bankarstva i industrije, koji više nije mogao biti zaustavljen ni pritiskom

¹ Ovaj prilog je nastao na temelju prerađenih i dopunjenih dijelova moje magistarske radnje »Mjesto i uloga radničke klase u koncepciji seljačke demokracije (Prema programu Hrvatske seljačke stranke između dva svjetska rata)«. Prilog se sadržajno nastavlja na probleme koji su obrađeni u mom radu: »Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, društvenom i političkom životu«, *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, br. 12, Zagreb.

austrijskih i mađarskih privrednih i političkih faktora. No sve do početka I svjetskog rata taj razvoj nije doveo do stvaranja snažnog sloja buržoazije u Hrvatskoj, koja bi se mogla, oslonom na svoju ekonomsku snagu, uspješno suprotstaviti pritisku mađarskog i austrijskog kapitala i osigurati si samostalan razvitak. Zato se ona nije mogla uspješno boriti ni za ekonomsko i političko osamostaljivanje Hrvatske.²

Slab razvoj industrije uvjetovao je spor porast broja radnika, tako da njihov broj do početka I svjetskog rata nije uspio prijeći 100% od ukupnog broja stanovnika (ali je tada u Hrvatskoj i Slavoniji bilo čak 10,7% poljoprivrednih radnika), iako je koncentracija radnika u nekim gradovima bila značajna. Zbog toga, a i zbog činjenice da su većinom ti radnici bili zapravo radnici-seljaci, poluindustrijski obrtni radnici, radnička klasa u to vrijeme nije mogla bitno utjecati na političke i društvene prilike u Hrvatskoj. Njezina socijaldemokratska stranka, koja je osnovana 1894. borila se za demokratizaciju političkog života, posebno za uvođenje općeg prava glasa (što je bilo preduvjet njezina uspješnog djelovanja), za poboljšanje životnih uvjeta radnika, pa i seljaka, ali nije bila revolucionarna.³

Tridesetogodišnja agrarna kriza je rušenjem cijena, posebno žitaricama, pogoršala položaj svih slojeva seljaštva, koji su prodavali svoje proizvode, a prodavali su ih, barem u nekoj mjeri svi, zbog plaćanja poreza (koji se u tom periodu višestruko povećao) i kupovine drugih potrepština.

U zadnjem desetljeću devetnaestog stoljeća dostigao je vrhunac proces diobe starih porodičnih zadruga (započet već početkom devetnaestog stoljeća, a ubrzan nakon ukidanja kmetstva). Taj je proces zbog velikih sudskih troškova, nužnosti trošenja sredstava za novi alat i kuće, uz zamjenu stare podjele rada unutar porodične zadruge ništa racionalnijom podjelom rada u inokosnoj porodici, te stvaranja novih životnih potreba bez prelaska s ekstenzivnog načina na intenzivni način obrade zemlje, utjecao na sve teži položaj seljaštva, iako je djelovao na razne slojeve seljaštva različito intenzivno.

Prodiranje robno-novčanih odnosa na selo omogućavalo je i prodor kapitalističkih odnosa, kapitalističkih oblika eksploatacije, prije svega lihve, najamnih odnosa, uz ostatke feudalnih i tako utjecalo na raslojavanje sela.⁴

Mnogi seljaci su propadali zbog prezaduženosti, a samo mali broj se mogao zaposliti u industriji, obrtu ili velikim poljoprivrednim imanjima koja su bila još uvijek većim dijelom u rukama feudalaca, koji su se sporo preorijentali na kapitalistički način proizvodnje, tako da su i sami bili u krizi (više u zapadnoj Hrvatskoj, a manje u istočnoj Slavoniji i Srijemu).

² Radovi Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb, 1974, br. 6. Igor Karaman, Problemi kapitalističke privrede Sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije, str. 104, 126 i 129.

J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda od 1868. do 1914, Zagreb, 1968, str. 260—64, 321, 322 i 328.

³ M. Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća, Zagreb, 1957, str. 173.

Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., str. 199—209, 260—64, 303—304.

⁴ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., str. 128—29.

Opširnije vidi: Rudolf Bičanić, Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873—1895, Zagreb, 1937.

Svi ti razlozi su doveli do masovnog iseljavanja iz Hrvatske (najčešće u Ameriku) krajem XIX i u prvom desetljeću XX stoljeća, tako da je taj proces zabrinuo i građanske političare, koji u cjelini do tada nisu pokazivali puno interesa za probleme s kojima se sukobljavalo selo.⁵

Položaj sela otežavala je odsutnost sistematske gospodarske politike države, posebno prema poljoprivrednoj proizvodnji, samovolja državnih službenika, neefikasan i dug sudski postupak i vrlo ograničena građanska prava.⁶

Nezadovoljstvo takvim stanjem seljaštvo je spontano manifestiralo u nemirima (1883, 1897, 1903), u kojima su uvijek dolazili do izražaja njegovi zahtjevi za poboljšanjem socijalnog položaja i kada su povodi za nemire bili nacionalnog karaktera.

Ni stare ni nove građanske političke stranke na kraju XIX i početkom XX stoljeća nisu pokazivale veći interes za socijalne probleme, posebno ne za probleme sela. Interes za probleme sela prvi su pokazali socijalisti, shvaćajući sitno i srednje seljaštvo kao dio »radnog naroda«, no zbog progona nakon nemira 1897. njihov je utjecaj na selu privremeno oslabio. Nakon 1903. oni opet stječu utjecaj na selu, posebno u istočnoj Slavoniji i Srijemu, ali ubrzo se kao takmac pojavljuje i Hrvatska pučka seljačka stranka. Ipak interes seljaštva za sistematski politički rad se sporo budi pa je zato i razvoj HPSS do prvog svjetskog rata tekao sporo i neravnomjerno.⁷

U završnom razdoblju I svjetskog rata i u prvim danima nove države, u Hrvatskoj, u većoj mjeri nego u drugim dijelovima države, dolazi do burnih političkih pregrupiranja i socijalne nestabilnosti. Tim procesima je najdublje i najintenzivnije bilo zahvaćeno selo. Na antiratno raspoloženje nastavljala su se burna previranja i nakon rata, koja su imala raznolike motive i raznolike oblike izražavanja. U atmosferi sveopćeg revolta i nestabilnosti isprepletali su se različiti utjecaji, zahtjevi i ciljevi. No, dva obilježja tih previranja jasno dolaze do izražaja: neraspoloženje prema novim vlastima s jasnim znakovima neraspoloženja prema novoj državi uopće i, drugo, socijalno nezadovoljstvo s izrazitim klasnim oznakama. Sva su ta kretanja na selu ugrožavala i novi poredak vlasti i socijalni poredak općenito. Pažnju državnih vlasti, građanske klase i veleposjednika osobito privlače ona kretanja među seljaštvom koja nastaju kao odjek oktobarske revolucije i kao posljedica djelovanja revolucionarnih snaga, posebno povratnika iz Rusije.

⁵ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., str. 128—129, 139—142, 260.

⁶ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. dj., str. 128—129.

Opširnije o položaju seljaštva u Hrvatskoj na kraju XIX i početkom XX st. vidi: R. Bičanić, n. dj.; Tomislav Išek, Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX st. i pogledi Antuna Radića na njegovu društvenu ulogu, *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo, 1973, br. 9/1, str. 79—97.

⁷ M. Gross, Socijalna demokracija i politika »novog kursa«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest* 2, 1959, str. 8, 17—18; Rene Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb, 1972, str. 39—89; V. I. Freidzon, Socijalno-političke vzgljadi Antuna i Stepana Radićei v 1900-h gg. i voznikovenie horvatskoj krestjanskoj partii (1904—1905), *Učenje zapiski Instituta Slavjanovedenija Akademije nauk SSSR*, Tom XX, 1960 g., 275—305; B. Boban, Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u društvu, *Radovi Odjela za hrvatsku povijest*, Zagreb, br. 12, str. 265—304.

Radićeva seljačka stranka bila je, dakako, posebno zainteresirana za sve ono što se događa na selu, jer je to bio njezin glavni teren. S razlogom se može tvrditi da Radić nije bio zatečen onim što se na selu događalo. Još u toku rata on je najavljivao društvene promjene izazvane ratom, o kojima će političke stranke morati voditi računa. Za nove prilike on je pripravljaio i svoju stranku. Potkraj 1916. on je u Saboru upozoravao da su države u Evropi već uoči rata počele dobivati socijalno obilježje, a da je rat ta obilježja još više pojačao. Moderna država, smatrao je on, mora svoju svrhu podesiti tako da vodi što više računa o socijalnoj ravnopravnosti, da se brine o svim 'privrednim staležima' i o njihovim socijalnim potrebama i nevoljama. »Mi si ne možemo pravo ni zamisliti«, izjavio je on krajem 1916. godine, »što će i kako će na javnost djelovati te stotine hiljada i milijuni ljudi više manje zdravih, koji se vrata [iz rata — B. B.]. Ali u dva pravca znamo, kako će se to razvijati. Prvi je taj, da će svi ti milijuni tražiti, da oni budu subjekti javnoga prava, da će oni upravu i sve drugo učiniti, da služi njima, da će nastati socijalizacija sveukupne politike, ono, što je bila prije socijalistička stranka, koja je bila odviše dogmatska, to će biti sve stranke i sve će se stranke boriti sa životom, jerbo će to od njih život zahtijevati. Drugo je to, da će se sve potpuno demokratizirati i ne će se tome moći niti Ugarska oteti.«⁸

U prijelaznim danima rata, u vrijeme stvaranja nove države, Radić je često upozoravao na pouke koje je potrebno povući iz rata. Na sjednici Narodnog vijeća 24. XI 1918. on je, pored ostalog izjavio: »Vi ne vjerujete da je naš seljak prije rata spavao, a da ga je istom rat *nemilice prodrmao, probudio i učinio čovjekom.*« »Naš je hrvatski seljak — a to je devet desetina hrvatskoga naroda — u ratu postao potpun čovjek, a to znači da neće više nikome služiti, nikomu robovati, ni tuđinu ni bratu, ni tuđoj ni svojoj državi, nego hoće da se u ovo veliko doba država uredi na *slobodnom republikanskom i na pravedom*, čovječanskom (socijalnom) temelju.«⁹ Po Radićevim riječima, rat je najviše djelovao na radništvo i seljaštvo, rat je »zapravo bio seljački i radnički rat u tom smislu što se svom svojom težinom i grozotom najviše i najstrašnije oborio na seljačku i radničku sirotinju«. Rat je kod seljaka stvorio nova mišljenja i uvjerenja. »Mišljenje da su svakom zlu a napose ovomu ratu krivi vladari i uvjerenje da se sveukupna vlada i uprava mora do temelja promijeniti prema seljačkoj potrebi i prema seljačkom pravu.«¹⁰ Seljačko je mišljenje, pisao je Radić, doživjelo »četverostruku revoluciju« u ratu i nakon njega. »Seljaci su zamrzili rat i odvratili se od državnika (pose-

⁸ O tome usporedi: Dr Bogumil Hrabak, Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine, *Zbornik* Historijskog instituta Slavonije 10/1973, Slavonski Brod, str. 13—81.

Zbornik radova VIII, Beograd 1966, 165 i d.; O. Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka 1971; B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, Zagreb 1973, II, 33 i d.

Stenografski zapisnici Sabora, 1913—1918, sv. IV, Zagreb, 1917, 60—61, sjednica od 18. XII 1916.

⁹ Stjepan Radić, *Politički spisi*, priredio Z. Kulundžić, Zagreb 1971, 325—330.

¹⁰ *Dom*, 47/28. XI 1918, S. Radić, *Politički spisi*, n. dj., 336—337.

bno kraljeva) i svećenika koji su im govorili o ratu — ali ne od vjere i naroda — to su im najveće svetinje, svoj rad smatraju izvorom svake sreće i napretka, a pogled im se proširio na svakog čovjeka, pa je njihov cilj postao čovječanska pravica među ljudima.«¹¹

U vrijeme boravka u zatvoru 1919. Radić je, zapisujući glavne misli za program stranke i njezinu orijentaciju, u više navrata zapisivao i svoja razmišljanja o posljedicama svjetskoga rata. Tako je 29. VII 1919. zapisao da je »seljačstvo dozrelo« i da »neće gospodske vlasti, ali priznaje prosvjetu a traži za se vidljivije slobode i vidljiviju pravicu«. Rat je »u seljačtvu i radničtvu svih naroda ojačao istodobno i narodni i čovječanski osjećaj, dakle i težnju za slobodom i težnju za pravicom«. Kao dokaz za to on navodi Rusiju, Njemačku, Mađarsku i Hrvatsku (4. VIII 1919). »Poslije robovanja svim onolikim naredbama i činovnicima i službenicima podpuna sloboda, veća nego prije rata« (13. IX 1919). »Narod nije više pokoran, nego narod misli, prosuđuje i sudi. 1) Narod se počima ravnati po ovoj: Bog je najprije sebi braću stvorio [...] 2) Narod je vidio čovječiji život (po svijetu) i podnio sve strahote životinjskoga i paklenskoga života na frontu; za to narod traži najprije čovječiji život, tj. 'socijalno pravedno uređenje države'. 3) Narod shvaća napokon, da je on država, da država nije i ne smije biti niti pokraj njega, a kamo li nad njim. Državni, domovinski poslovi njegovi su poslovi, koje će on urediti po svojoj volji i potrebi. Za to 'narod nije više pokoran' i ne će nikad biti« (23. IX 1919).¹²

Kao jedan od najvećih rezultata rata Radić je isticao republikansko raspoloženje masa. Rat je seljaka učinio republikancem, isticao je on i odbacivao optužbe da je za to kriva njegova agitacija među seljaštvom.¹³ U republikanskom raspoloženju masa S. Radić je vidio i jedan od bitnih argumenata za svoje stanovište o potrebi kritičkog i rezerviranog pristupa stvaranju i uređenju nove države. Republikanstvo je on tumačio kao radikalnu društvenu promjenu. U zatvoru 1919. on je zapisao: »Republika bez posebne revolucije: U svojoj ratnoj nesreći jedino je dobro za nas Hrvate, što je ratna oluja odpuhнула s tuđim robstvom i tuđe kraljevstvo i što je narod u ratu postao republikanski, te se tako najveća ustavna i socijalna promjena može provesti bez posebne revolucije. I da mi sad stvaramo svoje kraljevstvo, da danas sutra to kraljevstvo moramo uklanjati domaćim ratom, domaćom revolucijom, tj. najvećim zlom, što može koji narod zadesiti. Budimo sretni, što u Hrv(atskoj), a napose u Zgbu nema ni traga nikakvom kraljevstvu, ni tuđem ni našem.«¹⁴

Republikanstvo za Radića nije bilo samo radikalna obračun s prošlošću nego i najbolje rješenje za probleme koje je donosilo novo vrijeme, najbolji način za suprotstavljanje idejama i snagama koje su prijetile da razgrade seljački pokret i da seljačke mase povedu na put revolucionarnog preobražaja društva. Objašnjavajući zašto je mirotvorna seljačka republika bolje rješenje nego vojničko kraljevstvo SHS, Radić nastavlja: »Istodobno seljačka republika Hrvatska bez staležkih borbi — jer seljačka demokracija znači slogu za rad

¹¹ Ch. Seignobos i A. Metin, Najnovija svjetska povijest, prijevod i komentari S. Radića, bez god., 592.

¹² Uznička bilježnica. Zahvaljujem dru Bogdanu Krizmanu što mi je ovaj dokument stavio na raspolaganje; usp. Krizman, Korespondencija II, 47—48.

¹³ Usp. govor u Narodnom vijeću 24. XI 1918, Kulundžić, n. dj., 326.

¹⁴ Krizman, Korespondencija II, 47.

i napredak, a 'ne borba za život' — mnogo je jače jamstvo pred boljšev[ičkim] prevratom, nego vojničko, polukapitalističko i činovničko kraljevstvo SHS.«¹⁵

Tako je u nemirnu situaciju na selu Radićeva seljačka stranka došla s aktualiziranim socijalnim i političkim programom kojim je mogla ublažavati i neutralizirati djelovanje drugih političkih faktora na selu.¹⁶ Ona je svoj program aktualizirala i u tom smislu što je svoja ideološka načela nastojala oblikovati i kao institucionalna rješenja u pitanjima društvenog i državnog uređenja. Ta gledišta najcjelovitije su bila izložena u »Ustavu neutralne seljačke republike Hrvatske« iz 1921. Gledišta koja su tu sumirana bila su razrađivana u stranačkoj štampi, u različitim stranačkim programatskim izjavama i posebno u Radićevim govorima i člancima.¹⁷ Ustav je sadržavao sva osnovna načela koja su se odnosila na nacionalno pitanje, državno uređenje, socijalni i gospodarski program.

Položaj seljaštva u novoj državi i pored provođenja agrarne reforme (koja se provodila sporo, nedosljedno i nepotpuno) postajao je sve teži.¹⁸ Udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom broju stanovnika Hrvatske smanjio se od 1921. do 1931. za 3,1% (od 72,6 na 69,5%), ali je ukupan broj seljačkog stanovništva Hrvatske porastao za 147 800 (od 2 486 900 do 2 634 700).¹⁹ To je, uz otežane uvjete iseljavanja, dovelo do još većeg usitnjavanja seljačkih gazdinstava, što postaje trajna karakteristika seljačkih gazdinstava u Hrvatskoj.²⁰

Nakon kratkog perioda porasta cijena poljoprivrednih proizvoda u prvim poratnim godinama (od kojeg su sitni robni proizvođači imali malo koristi,

¹⁵ Uznička bilježnica, 5. IX 1919.

¹⁶ Usp. B. Hrabak, Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine, n. dj.

Objašnjavajući razloge Radićeva uspjeha među seljaštvom, Cesarec je pisao da je »današnji hrvatski pokret toliko ukorijenjen u prošlosti i toliko se hrani potrebama i težnjama sadašnjice te bi on postojao i bez g. Radića. Samo sretna okolnost što je gosp. Radić već davno prije zabio stjegove svoje politike u onaj teren koji je kod nas najdublji i najširi, seljački mislim, samo ta okolnost razlogom je da se današnji hrvatski, svojim klasnim sastavom uglavnom seljački pokret usredsrijedio baš oko osi koju predstavlja ličnost g. Radića. Dugo je godina trebalo da dođe do toga; sve do rata, ili, još točnije, do ere Jugoslavije, hrvatsko je seljaštvo nerazmjerno više išlo kolosijekom građanskih hrvatskih, pa preko srpsko-hrvatske koalicije i srpskih stranaka. Istom potres ratni, pojačan u svome djelovanju uplivom revolucionarne epohe koja je ratu slijedila, na potpuno razočaranje u hrvatskoj buržoaziji koja je iz straha pred narodom, ne pitajući narod, prešla u monarhističku koaliciju s buržoazijom srbijanskom, pročistili su teren za uspjeh g. Radića i njegove stranke među seljaštvom.« (A. Cesarec, Stjepan Radić i republika, Djela A. Cesarca, sv. 4, Zagreb 1971, 356—357.)

¹⁷ Usp. npr. Stari i novi temelji Hrvatske seljačke stranke, *Slobodni Dom*, br. 1, 13. III 1920; Skraćeni program Hrvatske pučke seljačke stranke, isto, br. 29, 23. IX 1920; Radić, Politički spisi, n. dj., str. 336—393.

¹⁸ O agrarnoj reformi vidi: Dr Milivoj Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. god., Sarajevo, 1958, posebno str. 494—535, M. Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941, Zagreb, 1950, str. 89—94.

¹⁹ V. Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području N. R. Hrvatske, Zagreb, 1959, str. 105, Tabela 25.

²⁰ Dr M. Erić, n. dj., str. 42, 45—46, 506—507.

a oni su bili u većini) došao je pad cijena zbog konkurencije industrijalizirane poljoprivredne proizvodnje Sjeverne Amerike, a zatim i modernizirane poljoprivredne proizvodnje u Zapadnoj Evropi. Nastala je agrarna kriza, prije početka nove ekonomske krize. Sve to je dovelo do novog prezaduživanja seljaštva i njegova propadanja i zaustavljanja procesa modernizacije i u onom skromnom opsegu u kome je počeo u ranijem periodu. Korist iz takve situacije izvlačili su zelenaši i trgovci na veliko, koji su živjeli od manipulacije poljoprivrednim proizvodima. Veći i veliki posjedi su lakše podnosili krizu, ali teškoća nisu imali samo oni koji su raspolagali velikim šumskim površinama, jer se drvo i dalje dobro prodavalo.²¹ Sve to uz aktualnost nacionalnog pitanja utjecalo je da se seljaštvo i dalje okuplja oko seljačke stranke.

Antun i Stjepan Radić su u izgradnji svoje ideologije u kojoj su centralno mjesto imali pojmovi »seljačke države« i »seljačke demokracije«, polazili od interesa seljaštva, onako kako su ih oni shvaćali.

Oni su smatrali da poboljšanje gospodarskog položaja seljaštva, kao i ostvarenje njegova ravnopravnog položaja u političkom životu i društvu, ne samo da je u interesu ostalih slojeva (oni su često pisali »staleža«) nego je i preduvjet daljeg razvoja cijelog hrvatskog naroda, zbog važnosti i specifičnosti mjesta i uloge seljaštva, kako u gospodarskom životu društva tako i naroda u cjelini.²²

Zato su smatrali da u »seljačkoj« državi moraju biti ostvareni interesi seljaštva, ali ne na štetu interesa drugih »staleža« (ukoliko se ne radi o privilegijama koji im omogućavaju da izrabljuju druge).

U svojim radovima oni spominju razne slojeve — »staleže«. Ponekad »staleže« izjednačuju s profesionalnim grupama, a ponekad ih razlikuju po drugim kriterijima. U osnovi njihovih zajedničkih pogleda na razvoj društva nalazi se koncepcija Antuna Radića o razvoju pet »staleža« u povijesnom razvoju društva.

Prvi se u povijesti čovječanstva pojavio seljački stalež, pisao je A. Radić, jer su se u početku, kada su se tome naučili, svi ljudi bavili ratarstvom, stočarstvom ili lovom. No tokom vremena iz većine su se izdvojili svećenici svojim obrazovanjem i specifičnom moći, i plemići (najčešće plemenske vođe i najbolji vojnici) koji su vršili vlast u ime ostalih, ili je nametnuli ostalima i tako stvorili državu. Zato su oni »prvi« i »drugi« stalež. »Treći stalež« su građani koji su u Francuskoj revolucijom, a u ostalim zemljama Evrope više-manje mirnim putem, preuzeli vlast od »prvog« i »drugog« staleža, iako su često i do početka XX stoljeća dijelili s njima vlast. »Četvrti stalež« su radnici, koji su nastali razvojem industrije i koji su se pobunili protiv izrabljivanja i nepravdi što ih je donijela vlast buržoazije, iako je ona, boreći se protiv

²¹ Mijo Mirković, n. dj., str. 39—43, 88—101. Opširnije o tome: Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva svjetska rata, I dio, Zagreb, 1961, str. 169, 181—192, 221—233. R. Bičanić, Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, Zagreb, 1967, str. 82 i dalje. Bogdan Stojsavljević, Seljaštvo Jugoslavije (1918—1941), Zagreb, 1952; isti, Prodiranje kapitalizma na selo 1918—1929, Zagreb, 1965; V. Figenwald, Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji, Zagreb, 1952.

²² Opširnije o tome: B. Boban, n. rad, str. 265—304.

»prvog« i »drugog staleža«, proklamirala načela: pravicu, slobodu, jednakost i bratstvo za sve ljude. Oni smatraju da svoje interese mogu ostvariti jedino preuzimanjem vlasti u državi i zato se bore protiv buržoazije.

U agrarnim zemljama na političku i društvenu pozornicu u zadnje vrijeme izlazi i seljaštvo tražeći svoja prava. Seljaci su po mišljenju Antuna i Stjepana Radića »peti stalež« jer ni oni svoja prava ne mogu ostvariti bez zauzimanja vlasti u državi, a u agrarnim državama je normalno da je oni kao najbrojniji i najvažniji dio društva i imaju. Težnja seljaštva da dođe do vlasti u državi, kao i težnja radnika, u skladu je s općom tendencijom koja se uočava u historijskom razvoju društva, da se vlast s pojedinaca prenosi na sve šire slojeve društva, tako da će na kraju vlast u državi imati svi slojevi, a najveći utjecaj na nju će u agrarnim državama imati seljaci jer su oni najbrojniji.²³

Stjepan Radić prihvaća prirodnoznanstvenu teoriju o društvu²⁴ i citira definiciju H. Spencera: »Društvo je onaj stalni odnošaj među članovima, koji sačinjava osebjnost neke zajednice za razliku od osebjnosti tih članova.«²⁵ Društva se mogu zasnivati na moralnim ili materijalnim odnosima među članovima, ili mogu biti rezultat jednih i drugih odnosa. Staleži su, piše on, društvene skupine nastale na temelju i moralnih i materijalnih odnosa. Staleži, kao i druge društvene grupe (plemena, narodi) bore se za utjecaj i vlast u državi da bi pomoću nje ostvarili svoje interese. No ta borba ne mora uvijek završiti pobjedom jednih, a porazom drugih, kako je do tada uglavnom završavala, nego se može završiti i kompromisom, sporazumom. Takva mogućnost završetka borbe među društvenim grupama je u suvremenom društvu sve realnija, jer se tada, a još će se više u budućnosti, piše S. Radić, ona sve manje voditi oružjem i uopće fizičkom silom, a sve više bogatstvom, razumom i obrazovanjem. U takvim uvjetima i seljaštvo, koje nije vješto ratovanju, može sve ravnopravniije sudjelovati u toj borbi jer u suvremenom društvu ima sve više mogućnosti da se i ono obrazuje, kao i radništvo i drugi najširi slojevi naroda. Pored toga interesi seljaštva su, po njegovu uvjerenju, u skladu s istinskim interesima svih ostalih »staleža«, pa će se ono najlakše sporazumjeti s drugim »staležima«.²⁶

Iako je radničko pitanje i prije 1918. izazivalo pažnju seljačke stranke, ono je ipak bilo na periferiji njezina interesa. Nakon prvog svjetskog rata, u novoj državi, to se pitanje sve više pomiče prema središtu interesa stranke. To je bilo uvjetovano prije svega činjenicom da nakon 1918. dolazi do ekspanzije radničkog pokreta, koji se sve više nametao kao važan činilac društveno-političkog života. Oktobarska revolucija je pokazala da tek dolazi vrijeme »četvrtog staleža«. Ona je značajno utjecala i na revolucionarno raspoloženje radničke klase u Jugoslaviji. Opća revolucionarna plima je pokazala da »četvrti stalež« odlučno nastupa na političku scenu i u Jugoslaviji. U takvoj je

²³ isto, str.

²⁴ Stjepan Radić, Državna i narodnostna ideja s gledišta socijalne znanosti, *Mjesečnik pravnčkog društva*, XXXV, Zagreb, 1909, br. 5, str. 448—450.

²⁵ isto, br. 6, str. 554.

²⁶ isto, str. 559—565; govor S. Radića u Saboru, Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Petogodište 1913—1918, knj. IV, str. 963—964. Politički spisi Stjepana Radića, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb, 1971, str. 191; o tome piše i: B. Boban, n. rad, str. 265—304.

situaciji i seljačka stranka morala odrediti svoj odnos prema radničkoj klasi, i to ne samo načelno. Radništvo se više nije tretiralo kao štíćenik, kako je to bilo najčešće u prethodnom razdoblju, nego sve više kao aktivni faktor u društvu. U terminologiji seljačke stranke pojavljuje se novi pojam »radnog naroda« (seljački i radnički narod) kao skupni pojam za seljaštvo i radništvo, dva najvažnija radna »staleža«, odnosno jedinstveni radni »stalež«. Taj pojam postaje jedan od bitnih pojmova stranačke ideologije i zamjenjuje ranije upotrebljavani pojam »puka«, koji je bio više politički, a manje socijalni pojam.²⁷

Radništvo je, poslije seljaštva, deklarativno smatrano najvažnijim »privrednim staležom« i smatrano je subjektom socijalnog programa seljačke stranke. Odnos prema građanstvu temeljio se na načelnom ideološko-političkom stavu po kome seljački pokret rješava probleme svih ostalih »staleža«, pa tako i građanstva, ali isto tako, taktički pretežno potrebama aktualne političke borbe oko pitanja državnog uređenja i općenito potrebama politike oko nacionalnog pitanja. Odnos prema radništvu bio je određivan i potrebama borbe protiv revolucionarnog pokreta.

Svoju politiku i taktiku u radničkom pitanju seljački je pokret razrađivao i formulirao u dijalogu i sukobu s revolucionarnim radničkim pokretom, pa su ta politika i taktika značajnim dijelom nosile obilježja tog sukoba. Revolucionarni radnički pokret bio je za seljačku stranku veći i delikatniji problem nego »gospodske stranke« i buržoazija. Seljački je pokret želio radništvo učiniti svojim saveznikom, a revolucionarni pokret, u nastojanju da pridobije seljaštvo, prijetio je da razgradi sam seljački pokret. Zbog svega toga je razumljivo da je antagonizam između revolucionarnog pokreta i seljačke stranke u ovom razdoblju bio prisutan u većoj mjeri nego njezin sukob s građanskim snagama.

Osnovni problem počinjao je od načelnog pitanja odnosa seljaštva i radništva, seljačkog i radničkog pokreta. I revolucionarni radnički pokret i seljačka stranka polazili su od načelnog stava o nužnosti suradnje, savezu radništva i seljaštva. Revolucionarni pokret nudio je platformu čiji su osnovni elementi bili: savez radnika i seljaka, protiv kapitalizma, borba revolucionarnim sredstvima, za socijalističko društvo. Platforma seljačkog pokreta bila je: savez seljaštva i radništva, deklarativno protiv kapitalizma (čija je suština bitno drukčije shvaćana pa zato bitno drukčiji i način borbe protiv njega), borba za reforme miroljubivim sredstvima, radi ostvarivanja »seljačke države«, u kojoj će biti riješeni i problemi ostalih »staleža«. Platforma revolucionarnog pokreta podrazumijevala je vodeću ulogu radničke klase i ciljeve u skladu s njezinom ideologijom radikalnih društvenih promjena. Platforma seljačke stranke konzekventno je polazila od vodeće uloge seljaštva, kao društvene većine i s pravom koje pripada većini. Pravo na vodeću ulogu seljaštva obrazlagano je poznatim argumentima o prednostima i pravima koja pripadaju seljaštvu kao većini, i to je pravo nastalo prije »radničkog prava«. Nudeći savez radništva i seljaštva, revolucionarni pokret polazio je od stava o socijalnoj heterogenosti sela i o potrebi da se ostvaruje savez sa siromašnim (i

²⁷ Opširnije o shvaćanjima A. i S. Radića o pojmu »puk« u n. radu B. Boban, str. 265—304; U programu HPSS 1905. u »privredne staleže« ubrajaju se, osim seljaštva, i radnici, obrtnici i trgovci. (A. Radić, SD VII, str. 20.)

srednjim) seljaštvom. Nasuprot tome, seljačka stranka shvaćala je seljaštvo kao homogenu kategoriju i frontalno ga postavljala u odnosu prema drugim slojevima društva.²⁸

U vrijeme svog nastanka seljačka se stranka razvijala i svoj program formulirala u opreci s građanskim strankama, u prvom redu na pitanjima iz socijalnog programa. Taj je antagonizam nastavljen i u novim uvjetima nakon 1918. Zastupajući interese seljaštva, seljačka je stranka označavala građanske stranke kao »gospodske stranke«, kao stranke koje zastupaju interese »gospode«, koji su oprečni interesima seljaštva. Međutim, aktualni problemi nacionalnog pitanja nakon I svjetskog rata upućivali su seljačku stranku i na suradnju s građanskim strankama. To je u praktično-političkom, kao i u ideološkom smislu, vodilo seljačku stranku u određene kompromise s građanskim strankama i građanskom klasom. Za politiku i programatske stavove seljačke stranke karakteristično je »trojstvo«: seljaštvo-radništvo-građanstvo, koje je izražavalo stav o seljačkom pokretu kao općenarodnom i svedruštvenom. Taktički razlozi diktirali su da je poredak u tom »trojstvu« varirao. Seljaštvo je u svakom slučaju bilo na prvom mjestu. Na drugo mjesto čas je dolazilo radništvo, čas građanstvo, pri čemu je građanstvo, s vremena na vrijeme, izostavljano iz tog niza, koji se pretvarao u »dvojstvo«.²⁹

I DIO

OD »SELJAČKE« POLITIKE DO »SELJAČKE« DRŽAVE

Ideologija Antuna i Stjepana Radića, koja je postala osnova ideologije seljačke stranke u Hrvatskoj, nastajala je pod utjecajem prilika u kojima su se oni razvijali i živjeli, kao i literature koju su proučavali.

Oni su svoju ideologiju izgrađivali u nastojanju da nađu rješenja za probleme koje su uočavali u društveno-ekonomskom i političkom životu i razvoju Hrvatske, a ta su rješenja bila uvjetovana njihovim shvaćanjima o razvoju društva uopće, kao i njihovim shvaćanjem društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske.

Centralni pojmovi u njihovoj ideologiji bili su seljačka politika, seljačko pravo, seljačka (poljodjelska) država i seljačka demokracija. Oni su nastali na osnovi shvaćanja A. i S. Radića da je seljaštvo osnovna društvena snaga u Hrvatskoj, koja jedina može osigurati njezin uspješan razvoj. Ti pojmovi

²⁸ Opširnije o odnosu A. i S. Radića i Hrvatske (pučke, republikanske) seljačke stranke prema radništvu u neobjavljenoj magistarskoj radnji B. Boban, Mjesto i uloga radničke klase u koncepciji seljačke demokracije (prema programu Hrvatske seljačke stranke između dva svjetska rata), Zagreb 1977, str. 128—157.

Slobodni Dom, Zagreb, br. 5. i 29. 1920, br. 6. 1921, br. 18. 1922, br. 25. i 28. 1924, br. I 1925; *Dom*, Zagreb, br. 15. 1925, br. 6, 21, 29, 41. 1926.

B. Krizman, n. dj., II dio, str. 49, 104, 115.

²⁹ *Slobodni Dom*, br. 1, 13. III 1920; S. Radić, Što ćemo sa svojom gospodom?, *Slobodni Dom*, br. 28, 13. VII 1921; Božičnica za 1925. govor S. Radića na godišnjoj skupštini HRSS 14. IX 1924; Nova hrvatska inteligencija, *Narodni val* br. 18/1927.

su, po njihovu mišljenju, bili ujedno i ideali čijem ostvarenju treba težiti, i putokaz za stvaranje akcionog programa, jer se na principima na kojima su oni građeni trebala organizirati i aktivnost seljaštva i seljačke stranke, koju su oni osnovali. Neka shvaćanja i principi koji su sadržani u tim pojmovima, preuzeti su od drugih ideoloških sistema, iako su ih oni modificirali, a neki su rezultat njihovih originalnih razmatranja.

U ovom radu ograničit ću se na izlaganje nekih obilježja pojmova seljačke politike, seljačkog prava, seljačke države i seljačke demokracije s osnovnim ciljem da pokažem opsežnost i složenost ove problematike.

1. Seljačka politika

Po shvaćanju A. Radića, dvije su glavne politike — tzv. gospodska i pučka.³⁰ U gospodskoj politici vlast imaju pojedinci, manjina, gospoda. Po njemu, »glavni biljeg gospodske politike jeste to, što 'gospodski' političari misle, da samo gospoda imaju pravo, da odlučuju u politici.«³¹ Pučka politika je suprotnost, negacija gospodske politike, među njima je »zbilja velika razlika, tolika, štono rieč, kao od neba do zemlje.«³² Pučka politika je temelj na kome svoju politiku gradi seljačka, pučka stranka.³³ Polazište pučke politike jest da se tzv. gospodi ne priznaju nikakva posebna prava, nikakvi privilegiji, po kojima bi samo ona imala pravo vladati nad većinom naroda. Pučka politika »traži, da se gospoda imaju odreći i same pomisli, da imaju nekakvo pravo vladati nad pukom, pa i protiv njegovoj volji. Ili još drukčije i kraće: Pučka politika ne priznaje 'gospode' niti ikakvih 'gospodskih' prava.«³⁴ Nasuprot gospodskoj politici, u pučkoj politici prava imaju svi, a vlast se nalazi u rukama većine. Tu ne može biti onih koji smatraju da imaju posebna prava u vladanju nad većinom. »A kad takvih ljudi nema onda se kaže, da je u tom narodu pučka vlada, da vlada demokracija.«³⁵

³⁰ »...zapravo i nema nego dvije politike: gospodska i pučka«. (A. Radić, Pučka politika, SD IX, 191)

³¹ A. Radić, Pučka vlada, isto, 134.

³² Isto.

³³ »Pučka stranka treba da vodi i pučku politiku.« (A. Radić, Pučka politika, SD IX, 13). »Naša stranka hoće pučku politiku, a pučka politika hoće pučku vladu.« (A. Radić, Pučka vlada, SD IX, 134.) »Što je 'pučka' politika, to je za 'pučku' stranku najglavnije pitanje, jer je 'pučka' politika osnova, na kojoj pučka stranka radi.« (A. Radić, Pučka politika, SD IX, 191.); usp. i SD VII, 26, 34.

³⁴ A. Radić, Pučka politika, SD IX, 206.

³⁵ A. Radić, Zakon i pučka vlada (demokracija), SD VIII, 119.

U Habsburškoj monarhiji, pisao je A. Radić 1919, većina (ni naroda ni gospode) nije znala što je zapravo demokracija: »ima dosta gospode, koja misle, da biti demokrata znači biti zamazan i prost; a malo ih znade, da demokracija znači najprije to: da nitko nema i ne može imati nikakvoga prava ili kakve časti ni po rodu ni po milosti cara ili višega gospodina; [...] — već svatko ima toliko prava i časti, koliko zaslužuje i koliko si svojim sposobnostima steče pred ljudima, jednom riečju: gdje je demokracija, tu nema gospode, ili bolje: tu su svi gospoda, tu su svi jednaki« (A. Radić, Nauk HPSS, SD VI, 156).

O gospodskoj i pučkoj politici detaljnije usp. B. Boban, n. dj.

Za sadržaj koji Antun Radić pridaje pučkoj politici upotrebljava i pojam »narodna politika«, koju on također suprotstavlja gospodskoj politici.³⁶ Objašnjavajući tzv. domaće i vanjsko značenje narodne politike on je pisao: »'Narodna' politika znači dvoje: prvo znači politiku, koju vodi narod, puk, to jest sav narod, posebice sirotinja, narod bez prava — proti militarizmu, aristokraciji, to jest proti velikoj gospodi, a za svoje dobro i korist.«³⁷

Formulirajući pojam naroda, A. Radić ga je ponekad poistovjećivao sa seljaštvom, odnosno seljaštvo je smatrao samim narodom, a drugi put njegovom pretežnom većinom. Slično je postupao kad je formulirao pojam puka.³⁸ »Istina je«, pisao je on 1905, »sami seljaci nisu narod; ali je istina i to, da osim seljaka ima kod nas vrlo malo naroda, pa mi svi, kad kažemo 'narod', mislimo najviše na seljački narod.«³⁹ I na drugom mjestu: »Kod nas Hrvata drugoga puka i nema mnogo osim seljaka, jer mi imamo malo obrtnika i drugoga građanstva, koje bi se htjelo brojiti k puku. Zato se može reći, da je hrvatski puk — to je hrvatski seljak.«⁴⁰

Uzimajući u obzir takvo mjesto seljaštva u narodu (puku), narodna, odnosno pučka politika uzima seljaštvo kao svoje polazište, seljaštvo joj daje osnovni pečat. U tom duhu A. Radić je pisao: »Zato misao o narodnom pravu treba unesti u sav narod, t. j. puk, u sve staleže bez razlike, među kojima je opet najmnogobrojniji seljački stalež. Mjesto gospodske potajne politike treba voditi javnu politiku pod imenom najnarodnijega, najbrojnijega i najvrjednijega staleža seljačkoga.«⁴¹ Na taj se način narodna, pučka politika može označavati još i kao seljačka politika.

Kad je A. Radić pokušavao formulirati pojam naroda, puka, seljaštva, dolazio je u opasnost da se vrti u krugu. Svodeći narod, odnosno puk, na seljaštvo, označavajući ga kao narod (puk) sâm, odnosno kao njegovu pretežnu većinu, on je seljaštvu osiguravao pravo većine, pravo predstavljanja cijelog društva. No, time ga je ujedno distancirao od drugih dijelova društva, priznavajući da u narodu (puku), osim seljaštva, ima i drugih dijelova društva, odnosno drugih staleža, kako ih je on shvaćao. Tako se njegov niz pojmova narod — puk — seljaštvo čas svodi na isto značenje, a čas se među njima ističe kvantitativna i kvalitativna razlika. U sličnom se položaju nalazio kad je formulirao pojmove narodna — pučka — seljačka politika. Iako

³⁶ Pišući 1903. o neslozi građanske opozicije, on konstatira da je nastupila »smrt gospodske politike — bez naroda. Sad bi morala početi narodna politika«. (A. Radić, SD VIII, 15.)

Na jednom mjestu on govori o »pučkoj ili narodnoj vladi« (A. Radić, SD VIII, 119), a na drugom mjestu o »pravoj narodnoj ili pučkoj (demokratskoj) politici« (SD IX, 14).

³⁷ A. Radić, SD VII, 158.

U Tumaču na program HPSS navodi se da »riječ puk znači sav narod, osim najviših činovnika, velikaša i kapitalista«. Tu se konstatira da bi stranka mjesto »pučka« uzela naziv »narodna«, da to nije kompromitirano od mađaronske Narodne stranke. (A. Radić, SD VII, 82.)

³⁸ Usp. detaljnije, B. Boban, n. dj.

³⁹ A. Radić, SD IX, 14.

⁴⁰ Isto, 210, usp. SD VII, 36.

⁴¹ A. Radić, SD VII, 77.

on ponekad, osobito u svojim ranijim interpretacijama, poistovjećuje pojmove narod, puk, seljaštvo, ipak je granica među tim pojmovima jasna. Najširi pojam je narod, puk je većina naroda, a seljaštvo je većina puka. Na taj način nastaje i razlika između narodne, pučke i seljačke politike. No, kako je seljaštvo dominantna većina, ono daje osnovno obilježje i narodnoj i pučkoj i seljačkoj politici.

Zanoseći se idealiziranom slikom harmoničnog društva, u kome će doći do izmirenja i suradnje svih staleža, A. Radić je polazio od toga da će seljaštvo zastupati, omogućavati i osiguravati prava i interese cijelog društva. Takve idealizirane ciljeve on je postavljao svojoj narodnoj, pučkoj, seljačkoj politici. U skladu s tim on se odnosio i prema tzv. gospodi. »Iz onoga, što smo više puta spomenuli u ovom razlaganju«, pisao je on 1905, »naime: da gospodska politika uzprkos 'svome načelu' daje i priznaje vlast samo 'gospodi', lako je razabrati, da pučka politika toga ne priznaje. A tomu, što je svatko mogao iz našega razlaganja sam razabrati, dodajemo, da pučka politika traži vlast za čitav narod, t.j. za puk i gospodu.«⁴² Da bi se takvi ciljevi mogli postići, potrebno je prevladati jaz koji vlada između puka i gospode. Polazeći od toga da pučke politike nema bez seljaštva, A. Radić nastavlja: »Hoćemo li dakle pučku politiku, — treba da jednim mahom preskočimo onaj jaz, koji dieli gospodu od seljaka, treba da se gospoda počnu osjećati da su sa seljacima jedno, — trebalo je u jednu rječ: da od gospode i seljaka postanemo jednom *narod*. A bez seljačke politike, u kojoj je na prvom mjestu seljak i opet seljak, — ne bismo do toga nikada došli.«⁴³

Terminologija narodna, pučka, odnosno seljačka politika više je prisutna kod Antuna nego kod Stjepana Radića. No, među njima nema razlike u shvaćanjima suštine tih pitanja. Ako se razlika i pojavljuje, ona je samo u uobičajenijoj uporabi drukčijih termina.⁴⁴

2. Seljačko pravo

U programu Hrvatske pučke seljačke stranke iz 1905. govori se o potrebi stvaranja posebnog »seljačkog poljodjelskog prava«. Dok to ne bude ostvareno, potrebno je, rečeno je u programu, donijeti posebne zakone kojima bi

⁴² A. Radić, SD IX, 203.

To je dominantno gledište kod A. Radića, mada se kod njega može naići i na drukčije polemičke tonove. Tako je, polemizirajući s prigovorima da bi puk, naročito seljaštvo, kad bi došlo na vlast, vodilo računa samo o svojim interesima, odgovarao da su to isto radila gospoda kad su imala vlast i da nigdje ne stoji kako to isto ne bi mogao raditi i puk. »To ne stoji nigdje pisano, pa se samo po sebi razumije, da će puk, kad bude imao vlast i vladu, gledati na sebe i za sebe. To se razumije! A posve ništa ne smeta, što ne će za to imati dozvole onih, koji misle, da su samo oni stvoreni za vladanje.« (Isto, 136.)

⁴³ Isto, 211; usp. SD VII, 36—37; B. Boban, n. dj.

⁴⁴ Antun je pučku politiku ponekad označavao i pojmom demokracija. Tako on piše: »Demokracija' — to znači: pučka vlada, to znači, da puk vlada, a ne da čeka na kakvu dozvolu.« Odbijajući prigovore da je demagogija tvrdnja »da puk kao većina naroda ima vladati«, on nastavlja: »A mi odgovaramo, da nije, nego je to dosljedna ili razložna nauka o pučkoj vladi, o demokraciji.« (A. Radić, Pučka vlada, SD IX, 135.)

trebalo regulirati pitanja kao nasljedno pravo, mogućnost raspodjele velikih zemljišnih posjeda, mogućnost predaje državnih šuma samoupravnim općinama ili pojedincima, osiguranje od prirodnih nepogoda, briga samoupravnih općina za poljodjelsko gospodarstvo, zaštita protiv lihvara i mogućnost izbora poljodjelskih vijeća. Ovdje se radi o skupu mjera koje bi trebale regulirati brigu za seljačko gospodarstvo preko samoupravnih općina.⁴⁵ Dvije godine kasnije S. Radić je govorio o seljačkom pravu (ne više samo o poljodjelskom pravu) kao o pravu seljaštva na zemlju, pravu na vladu i pravu na poštovanje u društvu.⁴⁶

U govoru u Saboru 1910. g., u kome je opširno izlagao gledišta seljačke stranke, S. Radić je šire izložio »sistem seljačkog prava«. U središtu njegova izlaganja seljačkog prava bio je »dom« i svestrana briga o njemu. Naglašavajući potrebu sustavne gospodarske politike, osobito kad je u pitanju seljaštvo, on se zalagao da se umjesto političko-upravnih osnuju gospodarske općine što je A. Radić predlagao još 1903. Posebno je izdvojio zahtjev da se u državnom proračunu proporcionalno izdvoje sredstva za direktne gospodarske potrebe seljaštva. U seljačko pravo on dalje ubraja zahtjev za reformom izbornog prava, poreznog sustava i dr.⁴⁷

U sličnom, širem smislu, S. Radić je seljačko pravo formulirao 1910. g. u jednom broju *Doma*. Tu je on pisao da seljačko pravo obuhvaća jednako poštovanje seljaštva i gospode, brzo i pravedno sudovanje, nepovredivost seljačkog doma, pravo na zemlju i šumu, pravo na državni proračun, pravo da sav narod sudjeluje u izboru općinskog zastupstva i županijskih skupština, pravo na vladu, tj. vladu narodne većine.⁴⁸

Sustavno poimanje seljačkog prava S. Radić je izložio u brošuri »Seljačko pravo u sto pitanja i sto odgovora«, koju je objavio 1913. On tu seljačko pravo dijeli na: 1) gospodarsko pravo, 2) političko pravo i 3) društveno pravo. U gospodarsko pravo on je ubraja pravo seljaka na dom (zaštitu od prodaje za dug i dr.), pravo na zemlju i šumu, pravo na gospodarsku slobodu i pravo na državnu pomoć u osiguranju protiv prirodnih nepogoda. U seljačko političko pravo Radić je ubraja pravo glasa (od općine, županije do sabora) te biranje seljaka u sve organe kao i drugih slojeva stanovništva. Da bi se ta prava mogla ostvariti, potrebno je ukloniti nepismenost i neukost seljaštva. Da bi se ostvarilo seljačko društveno pravo, potrebno je ukloniti zapostavljanje seljaštva kao staleža, koje je dovelo do pogubne gospodarske politike. Poboljšanje društvenog položaja seljaštva

⁴⁵ A. Radić, SD VII, 19—20, 44—45; usp. SD VI, 199 i d.

U platformi za rad opozicije 1903. S. Radić navodi da je potrebna temeljita reforma imovinskog prava i stvaranje »seljačkog imovinskog prava«. Među drugim zadacima navodi uređenje seljačkih upravnih općina i osiguranje seljačkog kredita. (Krizman, Korespondencija I, 405.) Sva će ta pitanja kasnije biti obuhvaćena širim pojmom seljačkog prava.

⁴⁶ *Dom*, br. 41, 11. IX, br. 42, 18. IX 1907.

U komentaru iz 1908. na program stranke kaže se da »za seljački stalež treba stvoriti posebno seljačko pravo«. (A. Radić, SD VII, 120.)

⁴⁷ Stenografski zapisnici Sabora, Petogodište 1908—1913. knj. I, 548—557.; A. Radić, Poljodjelska općina, SD V, str. 279, 312; VI, 216.

⁴⁸ *Dom*, br. 46/1910.

moguće je ako seljaštvo samo sebe više poštuje, ako se organizira za gospodarski i kulturni napredak, te se organizira na političkom temelju s ciljem da dobije vlast koja mu pripada kao glavnom »staležu«. ⁴⁹

Nakon 1918, u novoj državi i novim društveno-političkim okolnostima, seljačka je stranka mogla određenije formulirati svoje programatske zahtjeve. Tako je u njezinim prvim programatskim dokumentima bilo rečeno da »seljački narod ima pravo preuzeti cijelu državu u svoje ruke i cijelu državu urediti na temelju rada, pravice i poštenja«. O seljačkom pravu u tom je dokumentu rečeno: »Mjesto gospodskoga rimskoga prava ima se stvoriti seljačko pravo u opće, a seljačko nasljedno pravo na pose. Po tom seljačkom pravu sveukupno zemljište ima se predati u vlasništvo seljačkim obiteljima, odnosno seljačkim gospodarskim občinama. Po tom se pravu imadu ukinuti sva državna i crkvena imanja i svi veliki posjedi bez izuzetna.⁵⁰ U duhu toga seljačkoga prava imade seljački narod baš sam izvršavati vlast u svim javnim ili domovinskim poslovima, za koje je sposoban, a za one poslove, za koje treba posebnoga ili strukovnoga znanja, imadu se postaviti posebni stručnjaci, ali uvijek pod nadzorom posebnih povjerenika seljaka. Pod takovim nadzorom samih seljaka povjerenika moraju stajati i sva ministarstva.«⁵¹ Prema Radićevim riječima tih dana, »čovječanske ili socijalne pravice nema i ne može biti bez seljačkoga prava«. Seljak je u prošlosti bio rob, kmet, bespravan, a tek nakon svjetskog rata on je »postao čovjek i kao pravi podpun čovjek seljak traži i zahtjeva ono svoje trostruko seljačko pravo: pravo na svoju seljačku dušu; pravo na svu zemlju; pravo na sveukupnu vladu i upravu u državi«. U prava seljaka na svoju dušu Radić navodi pravo biranja svećenika (pastira duše) i učitelja (odgajatelja djece), te zahtjev da crkvena uprava i školstvo budu uređeni »prema seljačkom mišljenju i seljačkim potrebama«. Pravo na zemlju treba se ostvariti zakonskom podjelom državnih, crkvenih i veleposjedničkih zemalja. »Napokon seljačtvo kao trostruka većina u narodu — većina po svom broju [. . .]; većina po svojoj privredi i većina po svojoj kulturi — mora dobiti u svoje ruke sveukupnu vladu i upravu u domovini (državi), a ne da tu vladu zadrži neznatna manjina gospodska, ili da je dobije tek malo znatnija manjina radnička. I samo u ovom trostrukom seljačkom pravu čovječnost će pobijediti i sav sviet preporučiti«, zaključuje S. Radić.⁵²

U tzv. skraćenom programu HSS, koji je objavljen 1927, Radić ističe da se taj skraćeni program u dvije riječi može označiti kao »seljačko pravo«. To se pravo ostvaruje: 1) u državnom proračunu. Kako je seljaštvo ogromna većina, to bi barem polovica državnog proračuna morala biti upotrijebljena

⁴⁹ S. Radić, *Seljačko pravo u sto pitanja i sto odgovora*, Zagreb 1913.

⁵⁰ Kad god je seljačka stranka proklamirala potrebu podjele velikih posjeda, uvijek je isticala da to treba učiniti putem otkupa od vlasnika.

⁵¹ *Slobodni Dom*, br. 1, 13. III 1920, Stari i novi temelji Hrvatske seljačke stranke.

⁵² *Slobodni Dom*, br. 5, 7. IV 1920.

»Seljačko je pravo u dvie rieči: dom i domovina. Svaki seljak ima kakav takav dom, a domovina treba da ima takve zakone i uredbe, takvu vladu i upravu, da se svaki seljački dom može slobodno ojačati i razvijati.« (S. Radić, *Seljačko i radničko pravo*, *Božičnica* za 1922, 97; usp. *Slobodni Dom*, br. 46, 14. XI 1921.)

za potrebe seljaštva; 2) pravu na zemlju, koje se postiže agrarnom reformom, putem otkupa; 3) pravu na odlučivanje u općinskoj i oblasnoj samoupravi. Da bi to mogli ostvariti, seljaci moraju biti organizirani i prosvijećeni da bi u općinska vijeća i oblasne skupštine mogli birati svoje predstavnike, a stručnjake među gospodom; 4) u pravu na odlučivanje u Narodnoj skupštini. To se postiže time da za narodne zastupnike bude birana većina iskusnih seljaka od pluga i motike, a stručnjaci među gospodom.⁵³

Iz prethodnih se podataka vidi da se formuliranjem i razradom seljačkog prava u programu seljačke stranke bavio prije svega S. Radić, više nego brat mu Antun. Sadržaj tog pojma je varirao. U početku je prvenstveno obuhvaćao tzv. seljačko poljodjelsko pravo, u prvom redu nasljedno. Tijekom vremena sadržaj se proširivao da bi se pod tim razumijevao skup svih onih zahtjeva za koje se seljački pokret zalagao u interesu seljaštva, u interesu učvršćivanja njegova položaja u društvenom, gospodarskom i političkom životu. Između pučke, seljačke politike i seljačkog prava postoji najuža povezanost. Pučka, seljačka politika deklarirala je osnovna načela, ona je bila teorijska, ideološka i etička osnova za utvrđivanje konkretnih zahtjeva u interesu seljaštva. Seljačko pravo izdvojilo je i sumiralo specifične zahtjeve seljaštva, kao dijela, pretežne većine puka. Ono je jednim dijelom sadržavalo i zahtjeve koji su se odnosili na druge slojeve puka, kao i naroda u cijelosti (opće pravo glasa i dr.). Seljačko pravo sadržavalo je samo dio »pučkog prava«, onaj njegov dio koji se odnosio na seljaštvo, a uz to, to je bio gospodarski, socijalni i politički program za seljaštvo. Ideolozi seljačkog pokreta najčešće su, pored seljaštva, isticali radništvo kao drugi najvažniji dio puka. U skladu s tim iskristalizirao se i pojam radničkog prava, koje je najčešće, zajedno sa seljačkim pravom, isticano kao povezani program seljačkog pokreta, tj. kao pučki program.

3. Seljačka država

Antun i Stjepan Radić polazili su od stajališta o »staleškoj« strukturi društva u prošlosti.⁵⁴ Seljaštvo su smatrali, kako je sprijeda spomenuto, posljednjim, tzv. »petim staležom«. Polazeći od toga da su se u prošlosti staleži smjenjivali na vlasti, pozivajući se na logiku povijesnog zbivanja, onako kako su je oni vidjeli, bili su uvjereni da, nakon drugih staleža, na red dolazi »peti stalež«, seljaštvo. Po mišljenju S. Radića, 1904. »dovoljan je prirodni razvoj najnovije europske povijesti, da nas uvjeri, kako kod nas Hrvata samo seljačka stranka može biti prava i glavna narodna predstavica. Politički naime razlog jest u tome, da stare političke faktore zamjenjuju novi. Plemstvo i svećenstvo zamjenjuje 'treći stališ' ili građanstvo, a sa ovima se danas uzporedo otimlje o političku vlast 'četvrti stališ', ili radništvo. Kod nas Hrvata nema ni pravoga građanstva, ni pravoga radništva toliko, da bi treći

⁵³ Krizman, Korespondencija II, 55.

⁵⁴ Usp. B. Boban, n. dj.

i četvrti stališ mogli voditi naše javne poslove.«⁵⁵ Pet godina kasnije S. Radić je pisao: »Upravo dubokim i svestranim proučavanjem povjesti socioložkim metodom dolazimo do nepokolebivoga uvjerenja, kako u modernoj državi mora nastati, a već i nastaje još veći preokret, nego što je bilo priznanje ravnopravnosti trećem staležu — građanstvu — veći dapače, nego što je sudjelovanje, pa i odlučivanje u zakonodavstvu i u vladi četvrtoga staleža. Peti ili jednostavno zadnji stalež, seljaštvo, javlja se također i mora se pojaviti i to ne samo pod vodstvom staleža drugih, nego i kao posvema samostalni, kao posve novi politički faktor. To je posvema naravski. Seljaštvo naime uza sve svoje nedostatke, koji ga do sada učiniše naprosto nesposobnim za sudjelovanje u zakonodavstvu i u državnoj upravi, ima i takve vrline, koje dobivaju što dalje, to veću važnost u savremenoj državi, koja je u prvom redu sve to više kulturna i gospodarska organizacija.«⁵⁶

Pored ovog »prirodnog reda stvari« braća Radići iznosili su i druge, gospodarske, društvene i političke razloge i argumente za svoje uvjerenje da će seljaštvo postati odlučujući subjekt sveukupne politike.⁵⁷ Ti su argumenti bili teorijska i moralna podloga za tezu o nužnosti dolaska »petog staleža« na vlast. No, i sami su mislili da to ne može biti odmah i da se seljaštvo za tu ulogu tek treba pripremiti. U posljedicama svjetskog rata S. Radić je tražio i nove argumente za potvrdu svojih teza o perspektivama dolaska seljaštva na vlast. Po njegovoj ocjeni, »jedni su narodi više tvornički i trgovački i tu će prevladati carstvo radničko; drugi su narodi više seljački, i tu će prevladati carstvo seljačko.«⁵⁸ Seljak, pisao je on na drugom mjestu, »za svoju slobodu ne treba ni jake vlade, ni jake države, nego pravednu vladu i pravednu državu, a to će biti samo onda, ako vlada drži seljački stalež za prvi i najpotrebniji, a seljačko pravo za najvažnije«. U dilemama poslije rata, zaključuje S. Radić, »mi ćemo se Hrvati kao seljački narod prikloniti seljačkoj vladi i upravi, a kad se većina našega seljaštva probudi i organizuje,

⁵⁵ S. Radić, K osnivanju Hrvatske seljačke stranke, *Hrvatska Misao* 10/1904, 585—586.

»Peti stalež' ili seljaštvo«, pisao je u to vrijeme A. Radić, »stalno će se jednom maknuti i tražiti svoje, o tom nema sumnje, kao što je tražio svoje 'treći' i 'četvrti' stalež.« (A. Radić, Peti stalež, SD VI, 4—5.)

⁵⁶ S. Radić, Državna i narodnosna ideja s gledišta socijalne znanosti, *Mjesečnik* pravničkog društva u Zagrebu, god. XXXV, 1909, 557—558.

U komentaru iz 1905. na program stranke kao prvi razlog za pučku politiku navodi se to »što se svuda po prosviećenom kršćanskom svijetu politika razvija i napreduje tako, da rieč u politici dobiva sve to više ljudi te tako vrhovna državna vlast prelazi iz ruku nekolicine ljudi ili tako zvane 'gospode' — u ruke naroda. Tako su po Evropi imali najprije rieč u politici, a po tom i sva prava i svu vlast samo plemići i svećenstvo [prvi i drugi stalež — B. B.]; kasnije su dobili njeka prava, slobodu i vlast građani, tj. školani i imućni ljudi po gradovima [treći stalež — B. B.]; a danas sve to više traže i dobivaju pravo, slobodu i vlast radnici [četvrti stalež]. I tako gledajući samo po svijetu dolazi čovjek lako na misao, da su sada na redu seljaci, da i oni dobiju pravo, slobodu i vlast, tako da će napokon imati u politici rieč i u svojoj ruci državnu vlast čitav narod.« (A. Radić, SD VII, 34—35.)

⁵⁷ Usp. A. Radić, Poljodjelska država, SD V, 23—26; isti, Poljodjelska politika, SD VI, 199 i d.

⁵⁸ S. Radić, Četiri nova carstva poslie današnjeg rata, *Dom*, br. 19, 9. V 1917.

imat ćemo najprosvjećeniju i najnapredniju vladu, najvredniju i najpošteniju upravu, što se zamisliti dade». ⁵⁹

Još i prije osnivanja seljačke stranke, kao i u vrijeme njezina osnivanja i u daljem njezinu razvoju A. i S. Radić su izgrađivali ideološku osnovu za koncept države u kojoj bi seljaštvo igralo odlučujuću ulogu, »seljačku državu«. I u ideološkom i akcionom programu takva se država podrazumijevala. No, do kraja prvog svjetskog rata sam termin »seljačka država« nije se upotrebljavao. A. Radić je pisao o »poljodjelskoj državi«. Taj se termin počinje upotrebljavati tek nakon prvog svjetskog rata, u novim uvjetima u kojima se stranka našla. U tim uvjetima S. Radiću i drugim ideolozima seljačkog pokreta činilo se da realnost dolaska seljaštva na vlast nije više samo stvar daleke perspektive ni samo teorijska konstrukcija. U tim novim uvjetima ideološki temelji, udareni u prethodnom razdoblju, počinju se razrađivati za različite oblasti gospodarskog i društvenog života.

Osnovna teza ideologa seljačkog pokreta bila je da je seljaštvo, na temelju »seljačkog prava«, ovlašteno preuzeti vlast, preuzeti državu u svoje ruke i urediti je na seljačkom temelju, u duhu i na temelju seljačkog prava. ⁶⁰ Shvaćanja o seljačkoj državi najcjelovitije su bila razrađena u nacrtu ustava iz 1921. Kako je jedno od bitnih polazišta stranačkog programa bilo republikanstvo, ta je oznaka kao bitno određenje bila sadržana i u nazivu države. Tako se u nacrtu ustava naziv »seljačka republika«, uz naziv »seljačka država«, upotrebljava kao bitna oznaka države izgrađene na seljačkom temelju. Pravo seljaštva na svoju državu, seljačku republiku, tu je obrazlagano i parlamentarnim načelom po kome vlast pripada većini. U nacrtu ustava o tome se kaže: »Prema ustaljenom načelu ustavne demokracije odlučuje u svim državnim poslovima na sveopćim političkim izborima izabrana zastupnička većina. U Hrvatskoj seljaštvo, kao preogromna većina svega naroda, ima na to odlučivanje neosporivo pravo čim je na sveopćim izborima tu većinu u istinu i dobilo. Hrvatska je zato seljačka republika.« ⁶¹

Glavni cilj seljačke stranke jest stvaranje »seljačke države«, izjavio je Radić 1924. g. Objašnjavajući što se pod tim razumijeva, on je izjavio: »Seljačka je država onda, kad imademo seljački sabor, seljačku vladu, i čitavu seljačku upravu. Seljački sabor znači, da u saboru mora biti većina zastupnika od pluga i motike.« ⁶² Sve poslove, objašnjavao je on, ne može seljačka vlada

⁵⁹ S. Radić, Kako će biti seljačtvu i radničtvu poslie ovoga rata ili: buduća radnička i seljačka demokracija, *Dom*, br. 1/1918.

⁶⁰ *Slobodni Dom*, br. 1, 13. III 1920; Kulundžić, n. dj., 306, 307, 321, 337; Krizman, Korespondencija II, 57.

⁶¹ Kulundžić, n. dj., 369.

U kolovozu 1919, u zatvoru, Radić je zapisao: »Hoćemo da po pravu narodnog samoodređenja seljačka većina naroda slobodnim izborom postavi svoje narodne zastupnike i da ti narodni zastupnici, u većini baš sami seljaci, proglase i uredi mirotvornu seljačku republiku Hrvatsku.« (Uznička bilježnica).

⁶² U to vrijeme HRSS vodila je pregovore s Davidovićevom vladom, pa je Radić, osvrćući se na te pregovore, izjavio: »Kada se sporazumimo, u Zagrebu će biti naš seljački sabor i naša seljačka državna vlada. To je naš cilj i naše pravo, pa od toga mi ne odstupamo. Mi se tome cilju polagano približavamo, ali kod njega još nismo. Najveći je korak k njemu, da Srbi uvide, da je i za njih jedini spas seljačka država.«

obavljati samo sa seljacima. Seljaci mogu upravljati općinom, ali kotarom i županijom već ne. Zato »tu mora doći školovan čovjek, ali pošten čovjek. [...] Može se dakle tražiti od te gospode, kako su prije služila Franji, Karlu, Leopoldu, Josipu i kako su se već svi zvali, da tako pošteno služe sada svom narodu i sebi.« Seljačka država, objašnjavao je dalje S. Radić, »građena je na seljačkom pravu, koje se uzakonjuje u seljačkom saboru, koji vrši kontrolu, a inače sve poslove obavljati daje školovanoj gospodi. I kad se ova stvar potpuno provede, onda nema na svijetu države, koja bi mogla biti tako demokratska, nema države, koja bi bila tako jaka svojim unutarnjim pravednim uređenjem, koja može biti tako bogata, kao što je ova.«⁶³

Kad je 1925. sklopio sporazum s radikalima i napustio republikanstvo, Radić je i dalje u ciljeve svoje politike stavljao ostvarivanje »seljačkog prava« i »seljačke« države. On je i sam sporazum s radikalima prikazivao kao obostranu namjeru da se ostvaruju ciljevi seljačke države. Iz vladina programa i vladinih namjera on je izdvajao samo ono što je, u skladu sa svojom koncepcijom seljačke države, mogao prikazivati kao konkretne mjere na ostvarivanju te politike. Agitaciju u tom smislu on je vodio sa sebi svojstvenom upornošću.⁶⁴ Takva mu je agitacija bila potrebna i radi toga da bi mogao što više održavati kompaktnost redova svog pokreta, u kome je nakon sporazuma s radikalima došlo do vidljivih pregrupiranja. On je želio pokazati da sporazum s radikalima ne znači odustajanje od osnovnih ciljeva socijalnog programa seljačkog pokreta. Takvom agitacijom on je ujedno želio da se ideje seljačkog pokreta prošire i na druga područja Jugoslavije, posebno među seljaštvom u Srbiji, čime je želio stvarati uporište za svoju politiku i izvan Hrvatske.

Razlak s radikalima otvorio je Radiću mogućnost za suradnju s drugim građanskim grupacijama, u Hrvatskoj i u Srbiji. Pripremajući se za takvu mogućnost on je 1927. formulirajući socijalne osnove programa svoje stranke, u prvi plan stavljao »seljačko« pravo i »seljačku« državu. On je, kao što je spomenuto, skraćeni program stranke svodio na seljačko pravo. U isto vrijeme, po njegovim riječima, »može se skraćeni program seljačke stranke kazati i s druge dvije riječi, a to su: seljačka država. Dok naša kraljevina nije i ne bude seljačka država, bit će seljaku teško i krivo na svakom koraku, a bit će teško i drugim staležima, naročito radništvu, malim obrtnicima, malim trgov-

⁶³ Božićnica za 1925, 222—226, govor S. Radića na skupštini HRSS u Zagrebu, 14. IX 1924.

Razrađujući ideologiju seljačkog pokreta i drugi propagatori te ideologije u istom smislu su pisali o seljačkoj državi. Tako je npr. Ivo Šarinić 1921. pisao: »Hrvatski seljački narod imao je uvijek posebnu svoju politiku, pa baš iz samoga čovječanskoga načela traži osim slobode i samostalnosti Hrvatske i posebno seljačko pravo. On hoće, da zakone, koji se njega tiču, stvara on sam. On hoće, da nadzire ljude, koji njime u ime zakona upravljaju. On hoće, da zemlja bude seljaku, koji je obrađuje, a tvornica i radionica radniku, koji u njoj radi. On hoće da novcem, koji on iz zemlje izbija, on sam raspolaže. On hoće, da država, u kojoj imade 90 posto seljačkog svijeta, bude u istinu njegova seljačka država. Ako Njemačka, država velike industrije i tvorničkih radnika ima biti država radničko socijalistička, to naša država ima biti država seljačka.) (I. Šarinić, Hrvatska seljačka država, Božićnica za 1922, 17.)

⁶⁴ Usp. Slobodni Dom 15/1925, 1, 5, 45/1926.

cima i malim činovnicima. U seljačkoj državi bit će pravo i dobro ogromnoj većini naroda, a bit će pravo i dobro i onim velikim tvorničarima i velikim trgovcima, te visokim činovnicima, koji su pošten i narodni ljudi i koji se ne boje kontrole za svoj rad. Za ovakvu seljačku državu ne treba sile ili diktature, ali zato treba velike političke zrelosti, velike stalnosti i nada sve jake organizacije.«⁶⁵

Pojmovima »seljačke« politike i »seljačkog prava« pridružuje se i pojam »seljačke« države. Dok je seljačka politika utvrđivala načela koja određuju položaj seljaštva u društvu, a seljačko pravo sadržavalo program seljačkih zahtjeva, seljačka država trebala je biti takva organizacija sveukupne vlasti u kojoj bi bilo moguće ostvarivanje seljačke politike i seljačkog prava. Sam pojam seljačke države kao organizacije državne i druge vlasti nastaje u vrijeme kad je u seljačkom pokretu sazrijevalo uvjerenje o realnim mogućnostima za preuzimanje vlasti od strane seljaštva. To je uvjerenje doživljavalo sudar sa stvarnošću pa je i koncepcija seljačke države bila uvjetovana ne samo teorijskim pretpostavkama nego i realnim okolnostima.

4. Seljačka demokracija

Pojam seljačke demokracije pojavljuje se kod S. Radića u prvim godinama nakon osnivanja seljačke stranke. On je taj pojam sve cjelovitije izgrađivao kao alternativu za građansku (buržoasku) i radničku (socijalističku) demokraciju. Tako u svojoj knjizi »Današnja financijalna znanost«, koja je izašla 1908, govoreći o problemima poreznog sustava, on piše: »I tako pravoga razmjera među izravnim i neizravnim porezima ne će i ne može biti, dok se u jednu ruku još više ne učvrsti barem evropski mir i ne smanji zatim proračun velikih evropskih vlasti, i dok u drugu ruku uz zemljištnu, financijalnu i umnu aristokraciju i uz previše jednostranu demokraciju radničku ne dođe do doličnoga upliva i seljačka demokracija, koja privredno predstavlja i kapital i rad, tradiciju i napredak. A do toga upliva doći će seljačka demokracija to prije, što pristupnije postanu savremene prosvjetne stečevine i u najzabitnijim selima.«⁶⁶ Razlike između triju demokracija, triju tipova društvenog uređenja on još jasnije ističe u jednom svom govoru u Saboru 1910.⁶⁷ Po njemu, prva je demokracija nastala u Francuskoj. »Ekonomski se je zvala liberalizam ili, ako hoćete, slobodna konkurencija.« Druga je demokracija »radnička ili socijalistička, ekonomski se to veli konfiskacija ili zapljena, dotično uništenje privatne imovine po državi«. Treće je »demokratizam seljački. To je demokratizam, koji se ekonomski zove produkcija iliti privreda, produkcija u najpodpunijem smislu rieči.« Liberalizam, konkurencija, ističe Radić, ne pomaže ako se ništa nema, a tada se nema ni što konfiscirati.

⁶⁵ S. Radić, Hrvatska seljačka stranka i ujedinjena demokracija, *Božičnica* za 1928, 124—125.

⁶⁶ S. Radić, *Današnja financijalna znanost*, Zagreb 1908, 25.

Na drugom mjestu on razlikuje seljačku građansku i radničku pučku politiku. (S. Radić, *Građanska, radnička i pučka seljačka politika*, *Hrvatske Novine*, 8. III 1906.)

⁶⁷ Stenografski zapisnici Sabora Petog. 1908—1913, sv. 1, 547.

»Trebalo dakle produkcije, proizvodnje, privrede, pa ćeš onda moći konkurrirati a ako baš hoćeš i konfiscirati. Već se iz toga vidi, da je agrarizam svjetska pojava i da se to pitanje upravo nameće svakom, koji je demokrata, pučanin.«⁶⁸ Kasnije se on slagao s mišljenjima da liberalizam (kapitalizam) više nije moguć i da je u gospodarskim pitanjima moguće samo socijalističko i agrarno (seljačko) rješenje.⁶⁹

Demokracija, izjavio je S. Radić 1924, »može biti građanska, buržajska. Takova je demokracija u Francuskoj. Ili je demokracija radnička kako je to u Engleskoj⁷⁰ i Rusiji.« Seljačke demokracije, konstatira on, nema još nigdje u svijetu, a mogla ju je imati Srbija, da Radikalna stranka nije napustila svoju seljačku orijentaciju.⁷¹ Na skupštini Seljačko-demokratske koalicije u lipnju 1928, u Osijeku, Radić je izjavio: »A demokracija ima tri vrste: prva je bila građanska, to je francuska, druga je bila radnička, to je njemačka i engleska, treća je naša seljačka demokracija.«⁷²

Pojam seljačke demokracije upotrebljavan je u seljačkom pokretu u Hrvatskoj u višestrukome smislu. Jednom u značenju demokratskog načela o vlasti naroda, njegove seljačke većine, drugi put u smislu načina organizacije vlasti, političkog sustava. Osim teorijskog i etičkog značenja taj je pojam upotrebljavan u smislu seljačke politike, seljačkog prava, a i kao druga oznaka za društveni sustav, kao alternativa građanskoj (kapitalističkoj) i radničkoj (socijalističkoj) demokraciji, kao druga oznaka za seljačku državu, kao alternativa građanskoj i radničkoj državi.⁷³ Tako se pojmovi seljačka politika, seljačko pravo, seljačka država i seljačka demokracija međusobno isprepliću i dopunjuju. Pojam »seljačka« politika obuhvaća skup teorijskih i etičkih na-

⁶⁸ Isto, 548.

⁶⁹ Isto, 1914, 569, izjava na sjednici 28. III 1914. Godinu dana kasnije on je govorio da pored liberalizma više nije moguć ni socijalizam, koji se kompromitirao, pri čemu je u vidu imao držanje radničkih partija u pitanju rata (Isto, 1915, izjava na sjednici 24. VI 1915.)

⁷⁰ Radić ima u vidu vladu laburista.

⁷¹ *Božičnica* za 1925, izjava Radića na skupštini HRSS u Zagrebu, u rujnu 1924.

U Uzničkoj bilježnici (24. VIII 1919) Radić je zapisao: »Seljačka je država stvaralačka, radnička buntovnička, trgovačka osvajačka.« Na istom mjestu on govori o odnosu gospodarski obrazovanih veleposjednika prema »seljačtvu, seljačkoj demokraciji«, te o »prvom ministarstvu seljačke demokracije«. (21. VIII i 10. IX 1919.)

Osvrćući se na sporazum s radikalima 1925, Radić je izjavio da »samo mi postavili za temelje naše politike seljačko pravo, seljačku politiku i seljačku demokraciju«. (*Dom*, br. 5, 3. II 1926, govor Radića u Dubrovniku.)

⁷² Kulundžić, n. dj., 473, izjava Radića na skupštini Seljačko-demokratske koalicije u Osijeku, u lipnju 1928.

Na sastanku predstavnika agrarnih stranaka, u Pragu, u svibnju 1928, Radić se zalagao da se mjesto »agrarna demokracija« upotrebljava pojam »seljačka demokracija«. (Krizman, Korespondencija II, 661.) Sam pojam agrarizma A. i S. Radić shvaćali su šire od njegova gospodarskog značenja, u smislu agrarne produkcije. Agrarizam je za njih obuhvaćao cjelokupni problem položaja i uloge seljaštva, pa se tako ukrštao s pojmovima seljačke politike, seljačkog prava i seljačke demokracije. U skladu s tim je i spomenuti Radićev prijedlog.

⁷³ I drugi ideolozi i propagatori ideologije seljačkog pokreta između dva rata upotrebljavali su pojam seljačke demokracije u više značenja. Pitanja seljačke demokracije dosta su razrađivana nakon Radićeve smrti.

čela kojima se dokazuje pravo seljaštva na ravnopravnost s drugim dijelovima društva (»staležima«), zatim, i više od toga, njegovo primarno značenje u cjelokupnom društvenom životu. Seljačko pravo je skup gospodarskih, političkih i društvenih zahtjeva seljaštva, temeljenih na načelima seljačke politike. Seljačka država je takva organizacija cjelokupne vlasti u državi, koja omogućuje da se, u skladu sa seljačkom politikom, ostvaruje seljačko pravo. Seljačka demokracija je druga oznaka za seljačku državu, s jasnije naglašenom distinkcijom prema građanskoj demokraciji (kapitalizmu) i radničkoj demokraciji (socijalizmu), kao društveno-ekonomskim i političkim sistemima.

II DIO

OSNOVNA NAČELA SELJAČKE DRŽAVE I SELJAČKE DEMOKRACIJE

Braća Radići su isticali višestrukost načela i obilježja u organizaciji seljačke države, odnosno seljačke demokracije shvaćene u najširem smislu, u ovisnosti o stanovištu s kojeg su tu organizaciju i njezina obilježja promatrali. Ovdje se nećemo upuštati u svu raznolikost tih načela, nego ćemo se zadržati samo na nekim najopćijim načelima, koja su smatrana temeljnim u organizaciji seljačke države.

1. Načelo o suverenitetu naroda

Shvaćanje o »narodnom vrhovništvu«, suverenitetu naroda, tj. o pravu naroda da sam odlučuje o svojoj sudbini, jedno je od temeljnih načela u ideologiji seljačkog pokreta braće Radića. To su načelo oni razmatrali u njegovoj dvostrukoj dimenziji, »vanjskoj« i »unutrašnjoj«, tj. kao pravo naroda da uređuje svoje odnose s drugim narodima i pravo da samostalno odlučuje o svim bitnim pitanjima unutrašnje organizacije države. Ovdje nas to načelo zanima u ovom drugom smislu.

Načelo narodnog suvereniteta nije originalna misao seljačkog pokreta, konstatira A. Radić. Misao »da samo narod ima vlast nad sobom i nad svim svojim, što mu je zajedničko, tj. nad svojom državom, — to nije nova politička misao, jer tu misao priznaje i naučna i liberalna politika«. Mišljenje da pojedinci ili pojedine vladarske obitelji imaju pravo vlasti nad narodom, pisao je A. Radić 1905, »prilično je oboreno, a mjesto njega postavljena nova politička misao, koju smo već spomenuli, na ime: da narod ima nad sobom vrhovnu vlast, ili da je 'suveren'«. ⁷⁴ Osim općeprihvaćenih argumenata za obranu tog načela, seljački pokret je isticao još i svoje posebne argumente. Tako su se, po riječima A. Radića, »po ovoj novoj misli mnogi narodi i puci — od starine pa do danas — borili za svoje pravo i prije, nego je ta misao izrečena i kao političko pravilo proglašena. To je samo dokaz, da je to posve naravska misao, koju shvaća svaki zdravi razum.« ⁷⁵

⁷⁴ A. Radić, Pučka politika, SD IX, 203—204.

⁷⁵ Isto, 204—205.

Pravo narodnog suvereniteta, konstatira A. Radić, formalno je priznato, ali samo na riječi, u teoriji, a u praksi narod se i dalje dijeli na dvije polovice, na gospodu i puk. Zato je potrebno da se taj jaz prevlada, da se puk i gospoda ujedine u narod.⁷⁶

S. Radić našao se pred problemom kako izmiriti načelo o suverenitetu naroda i monarhijski oblik vladavine. Po njegovim riječima, suverenitet naroda potpuno je spojiv s republikom, nespojiv je s despocijom i oligarhijom, s parlamentarnom monarhijom teorijski nije potpuno u skladu, ali se u praksi može dovesti u sklad.⁷⁷ Na taj način je on načelo suvereniteta naroda, kao temeljno načelo ideologije seljačkog pokreta, dovodio u sklad s uvjetima u kojima se stranka nalazila. U Habsburškoj monarhiji on nije dovodio u pitanje monarhijski oblik vladavine, ali ga je nastojao u što većoj mjeri izmiriti s načelom o narodnom suverenitetu. Zato je smatrao da je prerogative monarhije potrebno što više ograničiti, ističući kao ideal monarhiju engleskog tipa. Prihvatanjem republikanstva nakon 1918. seljačka je stranka mogla formalno još jače naglašavati svoju privrženost načelu narodnog suvereniteta. Pored drugih bitnih razloga zbog kojih je republikanstvo bilo prihvaćeno i to je bio jedan od važnih argumenata. Kad je Radić 1925. priznao Vidovdanski ustav i time monarhiju, on se našao u sličnoj situaciji u kojoj je bio i prije 1918.

U nacrtu ustava iz 1921. navedena su četiri glavna načina na koja se ostvaruje, realizira narodni suverenitet. Tu je rečeno:

»Narodno vrhovništvo je potpuno i djeluje neprekidno te ga narod izvršuje plebiscitom s obzirom na pitanja teritorijalna, a s pravom inicijative i referendumu a pitanjima zakonodavstva.

Iz te potpunosti i neprekidnosti narodnoga vrhovništva slijedi potpuno i neograničeno pravo narodnoga samoodređenja i u cijelom unutrašnjem državnom uređenju.

Hrvatska je, dakle, plebiscitarna republika.«⁷⁸

Problem narodnog suvereniteta S. Radić razrađuje u svojoj knjizi »Savremena ustavnost«, Zagreb 1910, 206 i d.

U programu stranke iz 1905. o tom pitanju rečeno je: »Bez zakonite privole čitavoga naroda ne može ničija volja i nijedan običaj biti i vriediti kao zakon za čitav narod, a ni za određeni i uređeni (organizovani) dio naroda bez njegove privole. Narod daje privolu na zakon po svojim zakonito izabranim zastupnicima. Na zakone, koji se tiču životnih potreba naroda, ima narod dati privolu ravno pojedinačnim glasom (referendumom). Dužnost je državne vlasti, da narodu omogući, da lako sazna za glavne ustanove svih zakona, odredaba i običaja, naročito onih, koji nisu nastali podpunom privolom naroda, a svejedno ga vežu.« (A. Radić, SD VII, 18; usp. i str. 40).

⁷⁶ Kao nap. 75, 205.

⁷⁷ S. Radić, Savremena ustavnost, 237.

⁷⁸ Kulundžić, n. dj., 369.

»Referendum je kruna političke ustavnosti«, rečeno je u komentaru iz 1908. na program stranke, »a u državama gdje ovakvoga narodnoga ustava još nije ni bilo, kako je to kod nas u Hrvatskoj, referendum je najjači temelj i zaštita ustava [...]. Zato je seljačka stranka u svoj program metnula to najveće narodno ustavno blago.« (A. Radić, SD VII, 97.)

Osim neposrednog ostvarivanja putem inicijative, plebiscita i referenduma, narodni se suverenitet ostvaruje i posredno, preko izabranih zastupnika, preko sabora.⁷⁹

Pretpostavka za mogućnost ostvarivanja narodnog suvereniteta jest opće izborno pravo. U programu seljačkog pokreta ono je bilo ugrađeno kao jedan od bitnih zahtjeva. No, ostvarivanje tog cilja bilo je složen zadatak, za koji se seljaštvo trebalo sustavno pripremiti. Po riječima A. Radića, pučkoj politici su dva glavna protivnika: neukost puka i pokvarenost gospode. Zato je on političkim strankama stavljao u zadatak da politički obrazuju narod.⁸⁰ A. i S. Radić isticali su da nije dovoljno samo po sebi opće pravo glasa, nego je potrebno iz temelja promijeniti mišljenje o pravima puka u politici. Sve dok to ne bude postignuto, narod će služiti strankama a ne one njemu, a to će biti sve dotle »dok se celom narodu, dakle i puku, ne priznade neograničeno i bezuvjetno pravo, da odlučuje o svojem udesu. To će biti u jednu rječ dotle, dok se ne poruši ona kobna granica, koja celoj našoj politici daje svoj biljeg: biljeg ne samo razdvojenosti narodne snage, nego i biljeg nepouzdanja i nepovjerenja s obadvie strane. To će biti, kad se od gospode i puka hrvatskoga stvori hrvatski narod.« Zato oni pozivaju gospodu da »sa sviešču o vrhovnom narodnom pravu otvoreno pristupe k najvećem dielu naroda, k seljačtvu, u kojem je svijest o tom pravu živa, jer ju ima od naravi, no ustrašena dugotrajnom političkom stegom«.⁸¹

U drugom razdoblju svog djelovanja, nakon prvog svjetskog rata, seljačka se stranka više nije morala boriti za opće pravo glasa, nego je osnovni problem bio kako se to pravo može efikasno iskoristiti u ostvarivanju stranačkog programa. Opće pravo glasa smatrano je velikom tekovinom koja ide u prilog seljačkom pokretu. Po riječima S. Radića, »to je zato važno, jer samo sveobće izborno pravo osigurava već sada barem formalnu stranu demokracije i daje jedino oružje, kojim se *bez krvi* može uvesti i utvrditi istinska demokracija«.⁸²

Između narodnog suvereniteta i pučke, seljačke politike, kako je sprijeda izložena, postoji najuža povezanost. Narodni suverenitet je polazište, pretpostavka pučke, seljačke politike, na neki način drugi izraz za samu tu politiku. Ostvarenje suvereniteta naroda ujedno je ostvarenje prava puka, kao većine

⁷⁹ Kulundžić, n. dj., 380.

⁸⁰ A. Radić, Političke stranke i obće pravo glasa, SD X, 36 i d.

⁸¹ A. Radić, SD VII, 14—15, uvodna riječ uz program iz 1905; usp. i 123, komentar iz 1908.

S. Radić je sve političke stranke dijelio na aristokratske i pučke (demokratske). »Među objema je temeljna razlika ovo: aristokratima je narod sredstvo ili puki objekat za njihovu politiku; demokratima je narod s u b j e k a t u politici, kojoj v a z d a o d r e đ u j e s v r h u, ako i treba da prepusti svom vodstvu, da određuje najuspješnija i najsgodnija sredstva. Prema tomu spadaju među aristokratske stranke najprije liberalci i klerikalci zatim državni, plemenski i kontinentalni imperijalisti, napokon svi šoviniste i fanatici bez obzira na to, jesu li fanatici narodni, politički ili vjerski.« (Baćuška [S. Radić], Hrvatska pučka seljačka stranka, *Hrvatska Misao* sv. 4, g. IV, Zagreb) 1904, 174.

⁸² S. Radić, Radnički i seljački pokret u stranom svijetu i kod nas, *Božičnica* za 1927, 55.

naroda, odnosno prava seljaštva, kao većine puka. Stoga su ideolozi seljačkog pokreta u suverenitetu naroda gledali i najvažnije uporište u ostvarivanju ciljeva seljačkog pokreta. Narodni suverenitet je za seljački pokret ne samo političko, etičko načelo, nego ujedno i socijalni sadržaj programa.

2. Načelo legaliteta

Program seljačke stranke iz 1905. počinje riječima da stranka priznaje »kao gotovu stvar sve državne zakone, uredbe, običaje i oblasti, koje danas doista postoje u hrvatskom narodu i nad njim.«⁸³ To, kako se kaže u komentaru na program, znači da stranka nije »buntovna«, tj. »revolucionarna«. To, međutim, ne znači, kaže se u komentaru na program, da ona ne želi mijenjati postojeće zakone, ali to želi činiti na legalan način, zakonskim putem. To je, ističe se dalje u komentaru, bilo potrebno izričito reći zbog opasnosti da se narod koji put ne »zaleti« u ostvarivanju ciljeva koje je stranka proklamirala. To je »trebalo jasno i otvoreno kazati: da je u političkom radu prvi uvjet držanje onoga prava, koje postoji, — a onda se tek može dalje, jer samo onaj, tko se sam drži zakona, može odlučno zahtijevati, da ga se i drugi drže.«⁸⁴ Stranka je polazila od stanovišta da u postojećim uvjetima ima dovoljno garancija (zakoni, izbori, sabor, sastanci, skupštine) da se svi nepravedni zakoni na legalan način mogu izmijeniti. Ali kad toga i ne bi bilo, protiviti se zakonu i vlastima silom bila bi »gotova ludost«, jer državna vlast ima dovoljno snage da skrši svako nezadovoljstvo i otpor. Svrhu bi, kaže se u komentaru na stranački program, mogla imati samo revolucija. Za nju bi međutim trebalo osigurati slogu bar većine naroda. A u tom slučaju revolucija nema smisla jer »kad je tako, onda je bolje i pametnije spremati i slagati narod na zakonitu borbu kod izbora«. Takvo gledište potrebno je za sve stranke, a osobito za pučku seljačku stranku, pogotovo u Hrvatskoj, gdje gospoda imaju loše mišljenje o seljaštvu i spremna su okomiti se na seljaka čim bi se »samo malo maknuo preko granice zakona. Zato«, zaključuje se u komentaru iz 1908. na stranački program, »hrvatska seljačka stranka ima stajati na temelju zakona i zakonitosti: ima se pokoravati zakonima, naredbama, propisima, odlukama, odredbama — i tako dalje. Seljački narod, koji je toliko toga prepatio, može još i to, pa bilo i teško; tim neka dokaže gospodi, da još ima i duševne i tjelesne snage za uzdržavanje reda i poslušna, ako je to potrebno, kao što jest, za postignuće pravice i slobode.«⁸⁵

⁸³ A. Radić, SD VII, 17.

⁸⁴ Isto, 37.

U proglasu Glavnog odbora HPSS, koji je 1906. bio upućen na »nezavisnu inteligenciju, posebice katoličke svećenike«, stoji: »Ali je najveća zasluga H. P. S. stranke što na stotinama svojih sastanaka širi misao za zakonitost, a tim i za pravu ustavnost, što se brižno uklanja tom, da i onako veliko narodno nezadovoljstvo još samo razpiruje, te u njoj nema ni traga razornom socijalizmu, jer priznaje svačiju imovinu, jer i za osnov svakoj pravici smatra jedino živu vjeru i Boga.« (*Hrvatska Misao* 5/1906, 302; usp. 357.)

⁸⁵ A. Radić, SD VII, 96.

A. Radić je odbacivao i osuđivao svaku borbu među staležima. Pišući o tome u svom *Domu* on ističe da se ta »borba vodi već stotinu godina, i iz nje je izašlo mnogo zla, pače veći dio današnjega zla. Ova je borba nerazumna, i zato se iz nje rađa mržnja. [...] Ja sam protiv takovoj borbi! Ova borba poživinja narod.«⁸⁶ On je odbacivao sva nasilna sredstva, svaku pobunu seljaka protiv gospode. »Prvo i prvo«, pisao je on, »o buni kakovoj nema govora; a kad bi i bilo, to ne bi ništa hasnilo. Ja ne znam, je li ikad ikoja i ikakva buna bila komu na hasnu; a stalno znam, da danas ne pomaže nikakva buna, a najveća bi ludost bila ne samo buna, nego i samo mržnja, ili zla misao proti 'gospodi'.«⁸⁷ Ciljevi seljačkog pokreta, isticao je A. Radić, određuju i metode kojima se on treba služiti, jer »seljački se narod ne bori za vlast nad drugima, nego za pravednost i za slobodu. Zato u svojoj borbi mora biti pravedan. Jer tko bi nam vjerovao, da se borimo za pravo i za slobodu, kad bismo već sada radili krivo, pravili silu.«⁸⁸ Antun i Stjepan Radić osobito su naglašavali da su svi staleži prije seljaštva na vlast dolazili silom, a seljaštvo svoja prava želi ostvariti samo legalnim putem.

Misao o legalnosti, ustavnosti, koju je seljačka stranka od početka ugradila u svoj program, bila je zajednička misao i Antuna i Stjepana Radića, koju su oni razrađivali još i prije osnivanja stranke. Stjepan je s istom dosljednošću odbacivao revolucionarne metode borbe, kao što je to činio i Antun. Tako je 1904. pisao: »Revolucija je dakle danas nepotrebna, gdje-god imade ikoliko jamstva barem za osobnu slobodu i imovinsku dužnost; proti narodu pobuna je bezumna, a proti crkvi suvišna. Narodna je ideja sama po sebi demokratska, država se njom demokratizuje, za njom i crkva, te se revolucija povlači iz širokoga društva u uzki krug potajnoga svoga djelovanja.«⁸⁹ Na temelju takvog uvjerenja S. Radić zastupa načelo da je potrebno

⁸⁶ A. Radić, »Četvrti stalež« i »buržoazija«, SD III, 352.

⁸⁷ A. Radić, SD IV, 177.

On je polemički pisao: »Nije se nikomu ni za život ni za imetak bojati seljaštva: Nasilnike i ubojice treba tražiti drugdje. Revoluciju, krvavu, zločinačku revoluciju počimaju — gospoda.« (A. Radić, Umorstvo vođe seljačke stranke u Ugarskoj, SD XII, 71; usp. i SD IX, 104.)

⁸⁸ A. Radić, Čujte!, SD XIII, 120; usp. i Pogibao od naroda!, SD VI, 97—100.

U svom članku »Prva rječ« (SD VII, 78—79) A. Radić zaključuje: »Spomenuta je u ovom razlaganju i seljačka buna [Matije Gupca — B. B.] i francuska revolucija. Kako se vidi, toga nama ne treba, jer mi idemo strogo po zakonu, pa ne treba da komu i vlas s glave skinemo. Radimo li ovako, nitko nam ne smije ništa.«

⁸⁹ S. Radić, Za napredak bez revolucije proti aristokratizmu, *Hrvatska Misao*, 1/1904.

Razmatrajući probleme revolucije, S. Radić je u francuskoj revoluciji, te u revolucijama 1830. i 1848. u Evropi vidio pozitivne, ali i negativne posljedice. Osvrćući se na negativne posljedice, onako kako ih je on vidio, zaključuje da »ne može ni u srcu, ni u razumu našem biti trunka simpatije za takvu političku metodu, koja u ime demokracije puk prezire i gazi, a u ime narodnosti, ili u ime slobode i jednakosti čitave male države i narode podjarmkuje, proždire«. Zato on, kako kaže, ne vidi bitne razlike između tiranije odozdo i tiranije odozgo. (S. Radić, Proti tiraniji, proti revoluciji, *Hrvatska Misao* 6/1905, 242.)

boriti se samo ustavnim sredstvima, »dotično, ako ustavnih sredstava nema, samo pisanom i živom *rieči*, riečju muževnom i odvažnom do potrebe i bez obzira na posljedice. Borit se valja i činom, i to plugom i motikom, udruživanjem i javnim sastajanjem, skupnim poticajima i prosvjedima, ali nikada pod nikoj izliku i u nijednu svrhu kakvim mu drago materijalnim oružjem, bio to kamen ili bomba, batina ili puška, kolac ili sjekira.« Njegovo je uvjerenje da je narodu osigurana budućnost samo koliko u njemu ima političke zrelosti, »koja najprije traži, da za domovinu danas onako živimo, kako smo nekada umirali za nju. Nama dakle nije ustavnost samo plašt«, zaključuje S. Radić, »kojim bismo se sakrili pred odgovornošću, nego je to takvo naše uvjerenje, kojim kanimo zadahnuti sveukupno hrvatsko seljačtvo, učeći ga, primjerice, da je slobodan seljački glas jači od puške, jer je svjestan narod uvijek nad svojom vladom, a nije pod njom.«⁹⁰

U vrijeme prvog svjetskog rata, imajući u vidu posljedice koje je on izazvao u širokim masama, S. Radić je znao više puta upozoriti na opasnost od revolucije, ističući da je on sam ne želi.⁹¹

Nakon 1918, u novoj državi seljačka stranka našla se u novim okolnostima, pred složenijim zadacima, većim odgovornostima i dinamičnijim životom. Sve to zahtijevalo je i veću dinamičnost u stranačkoj taktici. Kao što je poznato, Radić je u taktici izrazito oscilirao. No, bez obzira na te oscilacije, kod njega dominira privrženost temeljnoj stranačkoj orijentaciji na političku borbu legalnim sredstvima, odbacivanje svih radikalnih, revolucionarnih metoda. Sporadične verbalne prijetnje i revolucijom treba protumačiti prije svega kao taktiziranje u svakodnevnoj političkoj borbi.⁹²

⁹⁰ S. Radić, K osnivanju Hrvatske seljačke stranke, *Hrvatska Misao* 10/1904, 587.

U »Hrvatskom političkom katekizmu«, koji je tiskan 1913. u Pittsburgu (str. 146—147) kaže se da »revolucija može, a i mora nastati onda, kad nastane skrajna nevolja, kad narodu više ne preostaje za obranu ni jedno drugo sredstvo, kad se svako drugo sredstvo pokazalo bezuspješno.« (Usp. *Dom*, br. 24. i 25/1914, dijelovi teksta koji su preneseni nisu identični s onim u »Katekizmu«.) Na formuliranje takvog stava vjerojatno je utjecao i prvi balkanski rat, kad je Radić smatrao da su nastali i novi povoljni uvjeti za takvu borbu hrvatskog naroda. (Usp. Stenografski zapisnici Sabora, 1913—1918, knj. II, Zagreb 1914, 250, govor Radića 12. III 1914.)

⁹¹ Usp. Stenografske zapisnike Sabora, sv. IV, 1913—1918, Zagreb 1917, 322.

⁹² Osnovna načela taktike u političkoj borbi S. Radić je formulirao još u svojoj raspravi »O pripravi za rad u narodnoj politici« g. 1898 (*Novo Doba*, Prag, br. 3/1898, 125—126.) Tu je on pisao: »Politički je stalan, tko ostaje vjeran svojim političkim idealima i sredstvima za političku borbu. Biti vjeran programima nije moguće, ako pod programima razumijevamo, a mi to razumijevamo, n a c r t r a d a, d a s e z a d o v o l j i n a j p r e č i m n a r o d n i m p o t r e b a m a. P r e š n o s t s e p o t r e b a, d a j e t a k o n a z o v e m o, s v r e m e n o m m i j e n j a, a m i j e n j a s e i n a r o d n a s n a g a, t e j e d a n a s m o g u ć e, š t o j u č e r n i j e b i l o i o b r a t n o. U t o m b a š i j e s t [. .] p o l i t i č k a s p o s o b n o s t n a č i n i t i t a j n a c r t z a r a d, t a j ' p l a n', t. j. i z a b r a t i u i s t i n u n a j p r e č e p o t r e b e i t o t a k v e n a j p r e č e, k o j i m a n a r o d m o ž e u i s t i n u s a m s v o j o m s n a g o m z a d o v o l j i t i. U o s t a l o m p o l i t i č k a s t a l n o s t n i j e v a z d a k r e p o s t. O n a j e k r e p o s t, k a d j e t o v j e r n o s t i d e a l i m a n a r o d n i m i s r e d s t v i m a m o r a l n i m.«

Na nekoliko primjera ilustrirat ćemo Radićeva shvaćanja o metodama kojima se stranka treba služiti u borbi za ostvarivanje svojih programatskih ciljeva.

Početakom 1919, nalazeći se u zatvoru, u vrijeme kad je revolucija na svim stranama bila u svakodnevnom rječniku, Radić je pisao: »*Za to s unutrašnjih moralnih razloga absol[utno] potrebno, da mi Hrvati upotrebimo *sua* sredstva — osim revolucije — da mi dođemo što prije, do podpune vlasti u Hrvatskoj. Ja se nadam i ovim okolišnim putem svemu dobru, ali sam pripravan i na podpuni neuspjeh za sada, a po tom na dugi i polagani rad uz sto i tisuću zapreka. Mojom pjesmom suzbila bi se sila drugom silom, bez naše revol[ucije], koje po svojoj duši ne bi htio nikada započeti.*«⁹³ U predgovoru Hercegovu »Seljačkom pokretu u Hrvatskoj« Radić je 1923. pisao: »Mi smo pacifisti, ali nismo kukavice, te se ne bojimo nikoga i ničesa, nego naprotiv idemo svjestno za tim, da liena, hajdučka i pljačkaška manjina bude najprije u strahu radnoj, čovječnoj i mirotvornoj većini, a onda, da se ta manjina raztepe netragom i da ne kvari više mirnoga i slobodnoga narodnoga života.«⁹⁴

U povodu demisije Pašićeve vlade 1924, kad se otvorila mogućnost da seljačka stranka prekine apstinenciju i prijeđe na aktivni rad u parlamentu i eventualno u vladi, u proglasu HRSS pored ostalog je rečeno: »Ali mi smo čovječni, ustavni i seljački republikanci. U svojoj čovječnosti mi ne ćemo ni revolucije ni atentata ni nikakvoga drugoga nasilja — ne iz straha, nego poradi pacifizma, bez kojega više nema opstanka nijednom malom narodu. U svojoj ustavnosti čuvamo suverenost naroda, koji predstavlja njegova zastupnička većina.«⁹⁵

»Mi se kao seljački narod revolucije ne bojimo«, izjavio je Radić 1928, »ali mi revolucije ne ćemo, to jest ne ćemo krvave revolucije, jer je ona najveća nesreća za svaki narod i više škodi narodu osobito za prvo vrijeme nego li mu koristi.«⁹⁶

U opredjeljivanju za legalne metode borbe, za mirna sredstva, značajnu ulogu imalo je shvaćanje o pravu većine. U prosvijećenom svijetu, isticao je A. Radić, općenito se priznaje »da većina imade pravo i dužnost da odlučuje

⁹³ Krizman, Korespondencija II, 166, pismo S. Radića supruzi, 3. VI 1919.

⁹⁴ R. Herceg, Seljački pokret u Hrvatskoj, X.

Govoreći 1923. na godišnjicu pada Bastille, označavajući režim u Jugoslaviji kao »srpsku Bastillu«, Radić je zaključio: »Mi bismo je isto tako jednim naletom porušili, kao što je pariški puk porušio svoju Bastillu. Mi to ne činimo zato jer ni to ne bi išlo bez krvi, i to ne samo bez naše i srpske, nego i bez još mnoge druge krvi.« (Kulundžić, n. dj., 432.)

⁹⁵ J. Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918—1929, Zagreb 1938, 338; usp. i str. 348; usp. Dom, br. 21/1926, Radićev govor u Staroj Pazovi, u svibnju 1926.

Na godišnjoj skupštini HRSS u rujnu 1924, u Zagrebu, Radić je izjavio: »Na našu seljačku državu mi ne radimo revolucijom, nego jedino prosvjetom, organizacijom, zakonito i miroljubivo. Tako radimo već 20 godina, pa ćemo tako raditi uvijek a uspjech ne može izostati. Tu je posvema stalno, da ćemo mi podpuno uspjjeti ovom miroljubivošću. Ali svaki narod, kad se posve organizira, ima pravo zapreke, koje su pred njim i presjeći i svoj put dalje nastaviti. Mi smo Hrvati to već pokazali, prem nismo još posve organizirani. I sve će to biti mnogo bolje, kad se u istinu podpuno organiziramo.« (Božićnica za 1925, 227.)

⁹⁶ Krizman, Korespondencija II, 47.

i da se stara za obće dobro, za domovinu, za državu. Politika, po kojoj bi manjina vladala većini naroda, za uvijek je pokopana. To i jest pravi napredak, da u svijetu bude što više svojih ljudi, koji se sami za se staraju i koji sobom vladaju.«⁹⁷ Seljačka većina, »upravo ogromna seljačka većina«, po riječima S. Radića, »to je sigurna pobjeda, baš kad se mirno organizira, sve drugo je ludost. Pa zašto da seljak traži diktaturu, kad može, doduše teško, ali sigurno, mirnim razvojem i organizacijom postići sve, što treba i želi, uz jedini uvjet, da uztraže do kraja.«⁹⁸

Prihvaćajući načelo o pravu većine, koje se nadograđuje na načelo o suverenitetu naroda, ideolozi seljačkog pokreta bili su uvjereni da je to dovoljno pouzdana garancija da će seljačka većina naroda moći legalnim putem ostvariti svoja prava i svoje zahtjeve. To je i bio jedan od najvažnijih razloga za izbor takvih metoda borbe, za koje se seljačka stranka zalagala. No, shvaćanje o pravu većine nije bilo i jedini razlog koji oni navode da opravdaju svoje opredjeljivanje za legalitet. Važni su bili i drugi razlozi, etičke naravi, pozivanje na iskustva iz prošlosti, shvaćanje da je seljaštvo po svojoj prirodi miroljubivo, prilagođavanje okolnostima u kojima je stranka djelovala i dr.

3. Privatna svojina

Seljačka stranka u osnovi je prihvatila načela građanskog liberalizma o privatnoj svojini. Polazeći od toga, A. Radić se npr. oštro protivio pomisli da bi se država mogla miješati u odnose između radnika i kapitalista, smatrajući da bi time bio ugrožavan imetak, tj. pravo svojine.⁹⁹ On je suglasan s mišljenjem da država može utvrditi duljinu radnog dana, da može zabraniti rad djeci. »Ali da bi država imala pravo na koji način odrediti plaću radniku — toga ne razumijem«, zaključuje A. Radić. »Jer promislite«, nastavlja on. »Ako država može i smije ikako ravnati i određivati plaću za posao i za rad, onda više nitko nije gospodar svom imetku. Zašto? Zato, jer nema imetka bez rada, pa ako je tko gospodar poslu, onda je on gospodar i imetku. Evo prosudite: Ako ja trebam radnika ili težaka za svoj posao, npr. da mi ore, ili kopa, pa ako ga moram platiti onako, kako drugi hoće, a ne onako, kako ja mogu, — onda je moje gospodarstvo brzo zbogom.« Na temelju takvog gle-

⁹⁷ A. Radić, Političke stranke i obće izborno pravo, SD X, 39.

A. Radić nije apsolutizirao mehaničku većinu, ističući da pravo ne mora uvijek biti samo po sebi tamo gdje je većina, nego gdje je razlog. (SD III, 119—120.)

⁹⁸ S. Radić, Unutarnja ili duhovna snaga Hrvatske seljačke stranke, *Božićnica* za 1927, 144, predavanje u Travniku, u kolovozu 1926; usp. N. Matačić, Zadaća petoga staleža, *Seljačka prosvjeta* I/1926, 29.

⁹⁹ A. Radić je svoje gledište obrazložio ovako: »Zdrav razum govori čovjeku ovako: Ako te tko zove, da mu radiš kakav posao, ti ćeš se s njim pogoditi, pa za koliko se pogodiš, za toliko ćeš raditi. Ako si premalo pogodio, tko ti je kriv? Po tom zdrava pamet sudi ovako: Koliko ima gospodar platiti radniku, to ne spada ni na koga drugoga na svijetu, nego na gospodara i radnika. Tko meni može zabraniti, ako hoću služiti i raditi samo za hranu, ili baš zabađava. A tko može gospodara prisiliti, da radniku plati više, nego što radnik traži, ili više, što gospodar presudi, da radnik zaslužuje? Nitko to ne može.« (A. Radić, Radničko »pitanje«, SD III, 262.)

dišta, protivеći se drugim mišljenjima, on zaključuje: »Hoćemo li biti gospodari svaki svom imetku, tu nema druge, nego ono, kako je i bilo: Hoćeš, da ti radim za toliko, hoću i ja; ako ne ćeš, ja ne ću raditi, a ti traži drugoga.«¹⁰⁰

A. Radić je odbacivao svaku »buntovničku pomisao«, koja bi išla za tim da se ugrožava imovina onih koji je posjeduju. Onima koji su smatrali da bi jednima, koji imaju previše, trebalo oduzeti i dati onima koji nemaju ništa, on je odgovarao da je to »djetinjska misao«. Smatrao je da »jedan put za uvijek i za svagda treba kazati: Što tko ima, neka mu bude. Nema dakle ni govora o tom, da bi se komu moglo što uzeti, pa dati drugomu. Kad bi se to počelo, to bi bila prava buna i od toga ne bi bilo ništa, to vidi i prosta pamet.«¹⁰¹

Objašnjavajući što je seljačka politika preuzela od građanske i radničke politike, S. Radić je pisao da »od radničke politike prihvaća seljačka stranka tu istinu, da nije dobro, što se više puta golemi imetak skupi u rukama jednoga čovjeka, a tisuće i tisuće sirotinje strada bez svoje krivnje, jer se ne ima na čemu mučiti, jer si nema gdje zaslužiti koru kruha«. Međutim, nastavlja on, »seljačka politika veli da gotov novac u jednim rukama ili velike tvornice, kojima jedno društvo gospodari, nisu takva, a često nikakva nepri- lika«, kao što je slučaj s velikim posjedima. »Ali ni tu seljačka politika po radničkom uzoru ne nauča: otmite im to, da sve bude državno i mi svi da postanemo državni nadničari.« Seljačka politika, ističe on, uviđa da su potrebn i veliki posjedi, npr. do pet stotina jutara, a posjede iznad toga treba zakonskim putem podijeliti na gospodarske općine. »Seljačka pučka politika«, zaključuje S. Radić, »ide dakle s gospodarskoga gledišta u prvom redu za tim, da narodno zemljište ili domovina, bude u istinu zajednička imovina, ali ne tako da dođe u ruke državi, tj. vladi [...], nego da po mogućnosti svaki državljanin, ili barem svaki ratar, ima svoju grudu zemlje.«¹⁰²

¹⁰⁰ U daljem tekstu tog članka A. Radić ostavlja ipak prostora za sumnju u gore iznesene stavove navodeći argumente radnika: »E nije tako moj gospodine! Ja moram raditi, jer nigdje ništa nemam, ja od svoga rada živim. Pa i ako mi gospodar ne dađe, koliko bi ja htio i trebao, ja ipak moram raditi za onoliko, koliko on hoće, jer ja ga sam ne mogu prisiliti, i ako vidim da je krivo. A ne možemo ga prisiliti ni svi mi radnici zajedno. Vidite da se radnici znadu složiti, pa na jedan put svi prestanu raditi, sami načine huju ili štrajk. Ali ni to mnogo ne pomaže: nemaju oda što živjeti, pa se napokon moraju vratiti poslu. Tu može pomoći samo zakon i država.« »Tu bi sad morali razložiti«, nastavlja A. Radić, »kako su se proti kapitalistom digli socijalisti, t. j. oni koji ništa nemaju, pa bi htjeli da se stvar tako uredi, da ne bi nitko ništa imao, nego da bi svemu gospodar bila država. Ali ne ćemo danas u to dirati. Možemo se još o tom porazgovoriti, ali ja ne mislim, da ćete skupa sa mnom mnogo naučiti.« (SD III, str. 263.)

¹⁰¹ A. Radić, Sirotinja i bogataši, SD IV, 274.

¹⁰² S. Radić, Građanska, radnička i seljačka pučka politika, Hrvatske Novine, 8. III 1906.

Seljaštvo ima pravo na zemlju, isticao je S. Radić, ali do nje mora doći legalnim, zakonskim putem, a to će biti moguće onda, kad u saboru bude seljačka većina. »Neka vam dakle«, obraćao se on seljacima, »budu na umu ove dvie rieči: zemlja i zakon [...]. To prosudite i zapamtite i nemojte više ni sanjati o kakvoj buni, ali onda slobodno javno govorite i po narodu razglašujte, da hrvatski seljak može i mora doći zakonitim putem do svoga seljačkoga prava, dakle, i do svoje

Imovinske razlike, po mišljenju A. Radića, nije moguće posve ukloniti. »Bogatijih i siromašnijih ljudi bit će uvijek. I to si neka svatko izbije iz glave, da bi ikada moglo doći vrijeme, kad bi svi ljudi jednako imali«, zaključuje on.¹⁰³ No, on polazi od načela: »Svatko mora barem nešto imati, nitko ne smije biti ništica! To bi moralo biti gospodarsko vjerovanje.«¹⁰⁴ Ostaje pitanje na koji način će »svatko nešto imati«? Za to, po mišljenju A. Radića, ima više mogućnosti. Prva i najvažnija je izražena u načelu: »Svatko neka se stara za sebe. [...] Što se više ljudi stara za se, to ima manje sirotinje.«¹⁰⁵ Po njegovu mišljenju, dobro je što svakim danom ima sve više gospode, jer procentualni porast gospode ujedno je i procentualni pad siromašnih. Njih će biti »sve dotle, dok se jedni drugima budu davali varati, prikraćivati i guliti. A kad se nitko ne bude dao guliti ni prikraćivati, ni varati, — imat će od prilike svi jednako.« To doduše ide polako, ali sigurno, i »tako ćemo svi jednom postati gospoda«. Izlaz nije u tome da se dijeli ono što netko već ima, nego u tome da se zaustavi bogaćenje onih koji su već bogati, jer »tko nema svaki dan sve to više, taj ima sve to manje! Ne tarimo si zato glave za ono, što tko već ima, nego gledajmo, da ne bude više imao.«¹⁰⁶

Ako se država i ne miješa u ono što već netko ima, postoji, po mišljenju A. Radića, više drugih mogućnosti da svatko nešto ima i da »ne bude ništica«. Jedan od načina kako bogati postaju još bogatijima jesu npr. kamate. »Ne samo kamate i drugo novčarstvo«, smatra A. Radić, »nego ima i drugih stvari, u kojima treba više reda. Taj red može učiniti samo država po zakonu, pa to i jest onaj drugi put i način, kojim bi se moglo ukloniti veliko ono zlo, što izlazi iz prevelikoga bogatstva i prevelike sirotinje.«¹⁰⁷ Trka za bogatstvom je glavna briga mnogih ljudi, konstatira A. Radić. U tome, smatra on, mora biti reda, jer će se u protivnom dogoditi, »da ćemo jedan drugom preko glave, a bome i po glavi i po prstima skakati«. Neki red u tome već postoji. Tako se npr. ne smije krasti, otimati; svemu tome suprotstavlja se zakon. No, i ako red postoji, tog reda nema dosta, zaključuje A. Radić. Po njegovu mišljenju, ne samo što je to praksa, nego je i opravdano da država uzima imetak, ali to »smije onda, ako bi od toga imetka mogla nastati šteta za druge ljude

zemlje.« (S. Radić, Zemlja i zakon, *Dom*, br. 8, 22. II 1911.) U zatvoru 1919, u bilješci o »seljačkoj agrarnoj reformi« S. Radić naglašava da se nikome zemlja ne može otimati niti se kome može besplatno dijeliti. (Uznička bilježnica, 28. VIII 1919; usp. Kulundžić, n. dj., 317.)

¹⁰³ A. Radić, Što više sirotinje, to veći bogataši! A zašto?, *SD IV*, 115.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Kao nap. 102, str. 275.

A. Radić svoje gledište ilustrira primjerom, u kome »ima dakako i malo šale, ali bez šale«. On piše: »Tko ništa nema do svoje osamnajste, to je nitkov i ništarija, to nije niti čovjek, taj ne spada među ljude; toga po zakonu ima svatko (all samo svatko, tko šta ima!) — ima ga pravo uhvatiti, izbatinati i zatvoriti, da dan i noć posti, a onda ga dobro nahraniti, dati mu posla, da radi do večera, i to tri dana za redom; kad prođu tri dana, ne mora mu nadnice izplatiti, nego ju ima na njegovo ime uložiti u štedionu.« Ako se hoće, nastavlja on, da se država u te stvari miješa, onda bi »država morala ovakvo vjerovanje braniti«, te zaključuje: »To bi bila prava revolucija — bez mržnje, bez krvi.« (Kao nap. 104, 115—116.)

¹⁰⁶ Kao nap. 102, str. 275.

¹⁰⁷ Isto.

u državi, tj. za obće dobro». ¹⁰⁸ Spominjući slučajeve oduzimanja imovine, kao što je plaćanje određenog postotka kod kupovine nekretnina ili određeni postotak na nasljedstvo i sl. A. Radić zaključuje: »Po svemu tom vidimo, da država može i smije uzeti čovjeku imetak, pa zbilja i uzima, — ali ne uzima zato, da uništi bogataše, nego zato, što bogataši mogu dati. Tu dakle nema ni traga tomu, da bi država mislila: svi su bogataši na štetu obćemu dobru, — kako neki govore. Nisu svi bogataši na štetu obćemu dobru. A kad država vidi, da su bogataši na štetu obćemu dobru, onda ni ona ne pita mnogo, nego liepo uzme, baš uzme.« ¹⁰⁹

S. Radić je priznavao potrebu da država, putem poreza, oduzima jedan dio godišnjeg dohotka pojedinca. Ali, zaključuje on, »stojeći nepokolebivo na temelju privatne svojine i slobodne privrede, ne možemo nikako smatrati napretkom, da se država posluži svojom današnjom snagom i silom na to, da si malo po malo prisvoji svu privatnu imovinu i da zakapari svu slobodnu privredu, tj. da bude slična onomu poganskom bogu, koji je napokon sam svoju djecu prožderao.« ¹¹⁰

Ideolozi seljačkog pokreta nastojali su da u shvaćanje o pravu na privatnu imovinu unesu i nove argumente, ali i da ga korigiraju. U osnovi njihova shvaćanja privatne imovine bilo je seljaštvo i njegov odnos prema zemlji. Polazili su od gledišta o nezaobilaznoj vezanosti seljaštva za zemlju i smatrali da je nemoguće i zamisliti seljačku državu bez seljačkog vlasništva nad zemljom. Zato je njima osnovna preokupacija bila da se stabilizira položaj seljaštva, da se učvrsti njegovo vlasništvo nad zemljom. To je seljaštvu trebalo služiti i kao garancija njegova ukupnog društvenog položaja, kao garancija njegove nezavisnosti. Tako se vlasništvo nad zemljom, kao i privatno vlasništvo uopće, smatra temeljem i pretpostavkom socijalne sigurnosti i političke stabilnosti, a i temeljem političke demokracije. Cilj seljačkog pokreta nije bio da se bitnije mijenja svojinski odnos nad zemljom, nego samo da se on stabilizira, zagarantira i proširi. Taj temeljni dio tzv. seljačkog prava ideolozi seljačkog pokreta nastojali su ujedno izmiriti sa shvaćanjem o nepovredivosti privatnog vlasništva. Zato su oni protiv svih radikalnih promjena, zalažući se za legalitet i obeštećenje velikih posjednika.

Temelj privatnom vlasništvu u shvaćanjima ideologa seljačkog pokreta bio je u vlasništvu nad zemljom, a odatle se protezao i na ostale oblasti. Prihvaćajući s jedne strane načelo nepovredivosti privatne svojine, ideolozi seljačkog pokreta ujedno su ga i kritizirali, odbacujući njegove negativne posljedice, kako su ih oni vidjeli. Njihov cilj nije bio da se uklone bogati, nego težnja za uklanjanjem razlika između bogatih i siromašnih, čarobnom formulom po kojoj bi svi trebali biti bogati. Da bi se taj cilj postigao, smatrali su oni, potrebna je društvena kontrola nad privatnim vlasništvom. Tako oni

¹⁰⁸ A. Radić, Smije li država uzeti čovjeku imetak?, SD VI, 290.

Opravdavajući potrebu plaćanja poreza prema imetku, A. Radić zaključuje: »Mnogi i mnogi bogataš nije postao bogat po svojoj pameti, ni po svojoj mucu, nego po sreći, i među svojim narodom našao je sreću. Pa je li onda za njega krivično, ako od svoje sreće dađe narodu toliko, koliko može?« (Kao nap. 104, 114—115.)

¹⁰⁹ A. Radić, Smije li država uzeti čovjeku imetak?, (SD IV, 291—292.)

¹¹⁰ S. Radić, Današnja financijalna znanost, 181.

nastoje izmiriti liberalističko shvaćanje o ulozi države s gledištem o potrebi da se ona ujedno pojavljuje i kao društveni regulator svojine. Zato oni ne samo što priznaju nego se i zalažu za intervenciju države u vlasničke odnose. No, tome žele naći granicu i izbjeći opasnost od prevelike državne intervencije, koja bi ugrožavala same osnove privatnog vlasništva. Jedan od načina za to bilo bi i stvaranje različitih oblika zadružne organizacije, što bi s jedne strane ublažavalo ekstremnu socijalnu diferencijaciju na temelju privatnog vlasništva, a s druge strane opasnost od prevelike državne intervencije. Svoj model društveno kontroliranog opsega privatnog vlasništva i organizacije proizvodnje u njemu braća Radići nisu promatrali kao korekturu kapitalizma, nego kao model koji je izvan i protiv kapitalizma. Tako, po shvaćanju S. Radića, »seljački se agrarizam ne može izmiriti s kapitalom«. Po njegovu shvaćanju, »kapital ide samo za dobitkom, što više zasluži, to je njegova svrha, a agrarizam ide samo za podmirivanjem životnih potreba. Agrarac nastoji da ima kruha i ruha, svrha je agrarizma, da čovjek može čestito da živi, a nije svrha dobitak, lucrum.« Pozivajući se i na druge autore, S. Radić zaključuje da »agrarizam i kapitalizam nisu dvije gospodarske struje, nego dvije etike, dva socijalna smjera, i danas svaki obrazovan čovjek mora biti načisto, je li agrarac ili kapitalista«. ¹¹¹

Oni vrlo često kritiziraju kapitalizam, ali misle da sve njegove negativne strane proizlaze iz slobodne konkurencije. Zato se oni zalažu za kontrolu države nad kapitalom i za smanjenje socijalnih razlika 'kresanjem' vrha socijalne piramide i stvaranjem uvjeta za socijalno izdizanje najnižih slojeva, a ne za ukidanje privatne svojine.

4. Načelo pravednosti

Po shvaćanjima ideologa seljačkog pokreta, seljaštvo je tradicionalni nosilac načela socijalne pravde, koja je imanentna seljačkoj kulturi. To je obilježje isticano kao bitna oznaka seljaštva u odnosu na druge staleže. ¹¹² Pojmovi pravica, pravda, pravednost, pravičnost imaju istaknuto značenje u ideološkom sustavu seljačkog pokreta u Hrvatskoj. Ti se termini ponekad upotrebljavaju kao sinonimi, ali često i kao oznake za više obilježja te ideologije.

Pravica ponekad ima široko značenje, u onom smislu kako se to označava seljačko pravo, ali bez ograničavanja na seljaštvo, nego primijenjeno na sve staleže, kao opće načelo. ¹¹³ »Sve ono, što naša stranka traži«, pisao je S.

¹¹¹ Stenografski zapisnici Sabora, Petogodišta 1913—1918; Knj. I, str. 625, 764; Knj. II, str. 567—9; 792, govor Radića 14. II 1914; A. R., SD IV, 134. Vidi o stvarnim mogućnostima stabiliziranja sitnog posjeda u kapitalizmu: Stipe Šuvar, Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje, Naše teme, br. 7/1969. Zagreb, str. 96—104.

¹¹² Usp. B. Boban, n. dj.

¹¹³ Tako je to ponekad sinonim za pravdu, pravičnost, a ponekad sinonim za pravo (npr. nečije pravo). Nekad se radi o »pravednom pravu«, a drugi put o »nepravednom« (»nepravedne, krivične pravice«).

Radić 1905, »može se u kratko skupiti u tri rieči: Hoćemo slobodu, pravicu i napredak. Sloboda, pravica i napredak vidi se najbolje u tom, da se nikom bez ikakvoga pitanja ne nameću nikakvi tereti i zakoni; za to naša stranka traži, da kod svih izbora, od občinskih pa do saborskih, ima pravo glasa svaki punoljetan gospodar bez obzira na porez.« Objašnjavajući smisao pravice, on nastavlja: »Hoćemo pravicu najprije u tom, da se bez privole naroda po narodnim zastupnicima ne uvodi nikakav zakon, a da se za najglavniji zakon narod još posebice pita poslije toga, što je zakon u saboru prihvaćen, kako je to n.pr. u Švicarskoj. Hoćemo nadalje, da se od silnih milijuna poreznoga novca iz državne blagajne svakom staležu, a osobito seljačkom, vraća toliko, koliko je pravo [...]. Napokon hoćemo, da svoje pravo čovjek ne traži do sudnjeg dana, nego da svaka parnica bude gotova najduže za pol godine, a manja stvar i za tri mjeseca, kako je to već sada u Češkoj.«¹¹⁴

Pojam pravice, pravednosti odnosi se i na jednakost pred zakonom, koje načelo je proklamirala i liberalistička politika. »Seljačka pučka politika«, pisao je S. Radić, »prihvatila je nješto i od građanske politike, naime tu nauku i taj zahtjev, da svi ljudi moraju biti jednaki pred zakonom. Ali seljačka politika taj zahtjev odmah ovako opravdava: Kad su svi ljudi jednaki pred Bogom, neka budu i kao državljani jednaki pred zemaljskim zakonom.«¹¹⁵

Načelo pravednosti, pravičnosti, seljački je pokret proklamirao i u svom odnosu prema drugim staležima.¹¹⁶ U skladu s tim u programu stranke bilo je rečeno: »Kao obća narodna stranka H.P.S.S. priznaje i ostalim privrednim staležima, naime: radnicima, obrtnicima i trgovcima pravo, da dobiju svoje pokrajinske i državne posebne radničke, obrtničke i trgovačke komore, koje će se starati za potrebe svoga staleža i imati pravo savjetovati vladu i sabor u poslovima njihova staleža.«¹¹⁷ Govoreći o prednostima seljaka pred drugim staležima, S. Radić je isticao da »nada sve prvenstvo u čovječnosti, koja je danas u hrvatskom seljačtvu tako razvita, da u njem nema ni traga mržnji

¹¹⁴ S. Radić, Što mora znati o HPSS svaki njen pristaša, *Hrvatski Narod*, br. 6, 9. II 1905.

Objašnjavajući što je seljačka stranka prihvatila od građanske i radničke politike, S. Radić je pisao: »I što se slobode tiče, poprimila je seljačka politika onaj nauk građanstva i radništva, da bez slobode ne može biti nikakvoga napretka. Ali seljačka politika taj nauk popunjuje i usavršuje ovako: Prave slobode ne može biti bez pravice, a pravice nema bez žive vjere u Boga.« (S. Radić, *Građanska, radnička i seljačka pučka politika, Hrvatske Novine*, 8. III 1906.)

U Uzničku bilježnicu (18. VIII 1919) S. Radić je zapisao: »Tri su sile: mišice, um i nadahnuće, a sve te tri sile spaja i oživljava ljubav za pravicu, istinu i slobodu.« Na drugom mjestu (31. VII 1919) zapisao je: »Veličanstvena pobjeda *rada*, treba da postane trajnom pobjedom *pravice*. Samo onaj, tko u istinu od *koristnoga svoga rada* živi, samo taj može pravedno prosuđivati i pravedno ocijeniti svačiji rad, a zajednica ('organizacija') *takvih* ljudi dovodi do obćenite čovječanske pravice i do potrebne slobode.«

¹¹⁵ S. Radić, *Građanska, radnička i seljačka pučka politika, Hrvatske Novine*, 8. III 1906.

¹¹⁶ Opće je načelo seljačke stranke bilo da se svatko ima pravo brinuti o sebi i da ga u tome nitko ne smije sprečavati (usp. A. Radić, *SD VII*, 39—40.)

¹¹⁷ Isto, 20.

na nijedan stalež«. ¹¹⁸ Proklamirajući prvenstvo interesa seljaštva kao većine naroda, seljačka je stranka naglašavala i svoju brigu za ostale staleže, čiji se položaj treba rješavati po načelu pravednosti. To načelo leži u temeljima shvaćanja o društvu harmoničnih interesa.

S. Radić je vidio najužu povezanost, pa i istovjetnost, između pravičnosti i zakonitosti. »U hrvatskoj — i uopće slavenskoj — narodnoj duši«, pisao je on, »riječ je zakon sinonim, gotovo istovjetna s riječju pravica. Obje su te riječi za narodnu misao *jedan* pojam. Narod ne može da zamisli zakona nepravednoga.« To proizlazi otud što je kod naroda razvijen osjećaj za pravo i zakonitost. Narodu »ne smeta, ako zakone daje i sam vladar, samo da su ti zakoni u skladu s pravicom«. ¹¹⁹ Temelji socijalne pravde su na selu, a ne u gradu, isticao je S. Radić. I zato su, po njemu, težnje seljaštva cijeloga svijeta iste, a sastoje se u »nesavladivoj težnji da se na izgradnji svega staroga, što je dobro, stvori novi *čovječanski poredak*«, a protiv sustava »koji se danas provodi, *da grad gospodari i gospoduje selu*«. Za njega je »naprosto sramota, da se danas prave zakoni i izdaju naredbe protiv *velike većine* naroda, sramota je, da zakoni nisu *socijalno pravedni* i *čovječanski*«. Zahtjev za socijalnom pravdom, isticao je on, na selu »svatko zna, da tako ne bi smjelo biti, ali u gradu to malo tko uviđa, jer su u gradu navikli gospodovati, tući«. Međutim, što je nužno to mora doći, »a to je pravedno socijalno i čovječansko zakonodavstvo. Ali ovakvo zakonodavstvo nastat će samo tamo, gdje bude *seljačke vlade*, osobito, kad se seljačke stranke više naroda o tom sporazumiju.« ¹²⁰

Često upotrebljavan pojam kod ideologa seljačkog pokreta u Hrvatskoj bio je čovječan, čovječanski, čovječnost, pod čim se razumijevala ljudskost, humanost, ali je upotrebljavan i kao sinonim za pravicu, pravičnost, socijalnu pravdu. ¹²¹ Pojmovi pravica, pravda, pravednost, pravičnost, čovječnost upotrebljavani su u višestrukom smislu, u političkom, socijalnom i posebno etičkom. Oni su se usko isprepletali s općim pojmom seljačke (pučke) politike, kao i »seljačkog« prava izražavajući njezina osnovna načela.

¹¹⁸ Herceg, Seljački pokret u Hrvatskoj, X, predgovor S. Radića.

¹¹⁹ S. Radić, Hrvatski ideali, *Novo Doba* 1/1898, 54.

¹²⁰ S. Radić, Seljačka internacionala, *Božićnica* za 1922, 39—45.

Govoreći u Seljačkom prosvjetnom domu 1927, Radić je izjavio: »Sakupili smo se, da izvojujemo pravicu, da kako je u našoj duši, tako bude u zakonu. Onaj, koji zemlju ore, da zakone kroji. Da budu pravedni zakoni, da se uvede red i da se dade pravo svakom čovjeku, da bude čovječnost i pravica za svakoga, da se ne progone žene, da se poštuje naš dom.« (*Seljačka prosvjeta*, 6—7/1927, 104.)

¹²¹ Tako je Radić u govoru na zboru u Maksimiru, u prosincu 1926, izjavio: »Za temelj naše politike mi smo postavili ne samo našu starinu, t. j. Hrvatstvo, nego i onaj novi napredak, koji ste mogli vidjeti u svijetu, koji se zove socijalna pravda. Mi Hrvati to zovemo čovječnost.« (*Dom*, br. 51. 22. XII 1926.)

Raspravljajući o narodno-političkim idealima, S. Radić je pisao: »Tri su bitne sastavine svakoga pravoga političkoga ideala: čovječnost, narodnost, ličnost.« (S. Radić, Hrvatski ideali, *Novo Doba* 1/1898, 9.)

I u radovima drugih ideologa i propagatora seljačkog pokreta pravednost, čovječnost, isticane su kao bitna oznaka stranačkog programa. »Temeljna oznaka hrvatskog seljačkog pokreta«, pisao je tako Kranjčević, »kao i svih seljačkih pokreta u sva vremena, jest težnja za pravednim uređenjem države i čitavoga

ZAKLJUČAK

Osnovne seljačke zahtjeve na gospodarskom, društvenom i političkom području braća Radići označavali su kao »seljačko pravo«. Program seljačkih zahtjeva, seljačko pravo, formuliran je na temelju nekih općih načela, prisutnih i u drugim idejnim i političkim koncepcijama (građanskim i socijalističkim), kao i posebnih argumenata vezanih specifično za položaj i ulogu seljaštva u Hrvatskoj. Polazeći od tih općih načela te, po njihovu mišljenju, izuzetnog položaja seljaštva, braća Radići bili su uvjereni u neminovnost dolaska seljaštva na vlast u Hrvatskoj. Na temelju tzv. seljačkog prava, po njihovu uvjerenju, seljaštvo ima pravo tražiti da preuzme cjelokupnu vlast i organizira je u skladu sa svojim posebnim, »seljačkim« pravom. Kako cjelokupna organizacija vlasti polazi od seljaštva i njegovih potreba i interesa, to i sama država dobiva po seljaštvu i njegovoj vlasti osnovno obilježje, postaje »seljačka« država. U prvo vrijeme, dok se seljački pokret tek konstituirao, seljačka se država u stranačkom programu pojavljuje više kao teorijska skica i moralni zahtjev, bez razrade njezine fizionomije. S rastom pokreta produbljavala se i vizija »seljačke države«, usporedo s tim kako se dograđivalo i shvaćanje seljačkog prava, iz koga je seljačka država proizlazila.

Izdvajanjem posebnog seljačkog prava i organizacijom države kao seljačke države, otvarala se opasnost od suprotstavljanja seljaštva ostalim dijelovima društva. Braća Radići su bili toga svjesni, pa su to željeli izbjeći. Oni su isticali tvrdnju da su svi »staleži«, prije seljaštva, vodili računa u prvom redu o svojim uskim »staleškim« interesima i izdizali ih nad interese ostalih »staleža«, osiguravajući te svoje interese silom. Jedino seljaštvo, kao »peti stalež«, po braći Radićima, osim svojih staleških interesa priznaje pravo i drugim staležima i proklamira njihovo ostvarivanje u seljačkoj državi. Seljaštvo se poistovjećuje ne samo s većinom naroda nego i s narodom u cijelosti, stavljajući u svoj program ostvarivanje interesa svih dijelova naroda. Braća Radići s »petim staležom« zatvaraju krug staleške vlasti, a seljaštvo, po njima, preuzima brigu o društvu u cijelosti i dokida sebe kao stalež. Umjesto staleške vlasti oni su kao svoj ideal isticali vlast naroda u cijelosti, umjesto staleškog sukoba staleški sklad, umjesto sukoba puka i tzv. gospode njihovu suradnju, njihovo sraštanje u narod. Međutim, bez dubljih zahvata u imovinske odnose, bez radikalnih promjena u društvenoj strukturi, bez prevladavanja kapitalizma kao sustava društvenog antagonizma, njihov ideal društva harmoničnih interesa ostajao je samo etički ideal. Njihova težnja da izdvoje interese seljaš-

ljudskoga društva, za socijalnom pravicom i čovječnošću.« (S. Kranjčević, Stara pravica, nova sloboda i pravi čovječji život, *Božičnica* za 1923, 97; usp. i Đ. Basarček, Konac jedne laži, Zagreb 1924, 8.) Po Hercegovim riječima, »hrvatski seljački pokret uzima već u početku kao svoj cilj čovječnost, to jest pravedno rješenje socijalnog pitanja«. (Herceg, Seljački pokret u Hrvatskoj, 23.) »Voditi čovječansku ili socijalnu politiku znači ne paziti toliko, kakve je tko vjere, nego prosuđivati, kakav je tko čovjek, je li pošten i da li svojim radom zaslužuje kruh, koji jede; ne prosuđivati dakle ljude po jeziku ili po formi, nego po djelu i sadržini. Hrvatska Seljačka Stranka je dakle socijalna ili čovječanska, pa joj je kao takvoj konačni cilj (ideal) čovječnost, čovječanstvo.« (R. Herceg, Nemojmo zaboraviti: Hrvatska politika mora biti seljačka, Zagreb 1928, 80—82.)

tva i osiguraju mu prioritet, i ujedno težnja da se ravnopravno osiguraju interesi i drugih dijelova društva, stalno je dovodila ideologe seljačkog pokreta u Hrvatskoj u začarani krug. Kad žele osigurati posebne interese seljaštva, oni slijede logiku staleških klasnih interesa. No, kad se pojavljuje problem drugih dijelova društva (drugih staleža), oni staleškim interesima i sukobima pretpostavljaju interese dijelov društva i društvo harmoničnih interesa pod vodstvom seljaštva.

Jedna od osnovnih etičkih kategorija u ideologiji seljačkog pokreta u Hrvatskoj jest načelo socijalne (»čovječanske«) pravde. Po tom načelu seljaštvo ostvaruje pravo na vlast, po tom načelu ono samu vlast organizira i po tom načelu ono određuje svoj odnos prema drugim dijelovima društva. No, to je načelo u mnogo čemu ostalo nerazrađeno, zamagljeno, difuzno. Ono je isticano i kao socijalna i kao politička i kao etička kategorija. Međutim, temeljno je pitanje bilo kako u uvjetima društvene nejednakosti osigurati pravednost, kako garantirati privatno vlasništvo, sa svim posljedicama koje ono sa sobom nosi, i osigurati pravedne odnose među ljudima i društvenim grupama, na koje oni ne daju jasan odgovor. Činilo im se da će mnoge loše stvari u društvu jednostavno same po sebi biti uklonjene ako se pojedinci i društvene grupe uvjere u ispravnost i potrebu pravednosti, iako i sami sumnjaju u efikasnost »prodika«. Zato su smatrali važnim da seljaštvo kao većina dobije vlast i pravo da tu vlast organizira prema svojim interesima. Zbog toga je pravo većine imalo vrlo značajnu ulogu u programu i politici seljačke stranke. Međutim, Radići nisu sagledavali heterogenost, socijalnu profiliranost te većine. Oni su seljaštvo shvaćali kao homogenu društvenu cjelinu i tako je postavljali prema drugim dijelovima društva. Oni, ujedno, nisu željeli tu većinu suprotstavljati, nego harmonizirati njezine interese s interesima drugih društvenih grupa. Ali seljačka većina se uvjetno mogla i održavati dok se nalazila u opoziciji. Dolaskom na vlast socijalna profiliranost seljaštva postaje podložna ubrzanom razgrađivanju, a ujedno izaziva i konflikt s drugim dijelovima društva. Poznato je da je seljački pokret u Hrvatskoj mogao održavati relativnu homogenost svojih redova između dva rata dok se nalazio u opoziciji i dok je osnova za njegovu suradnju s drugim grupacijama bilo neriješeno nacionalno pitanje, a ne socijalni program.

Braća Radići bili su uvjereni da će svojim sustavom seljačke politike, ostvarivanjem seljačkog prava u seljačkoj državi, prevladati loše strane kapitalizma, onako kako su ih oni vidjeli, a koje su u prvom redu pogađale interese seljaštva. U stvari, oni su preuzeli sve osnovne institucije građanske, liberalističke države i nastojali ih korigirati i prilagoditi prvenstveno interesima i potrebama seljačke većine naroda. Njihov program svodio se na popravljanje kapitalizma, na humaniziranje i širu socijalizaciju vlasti u kapitalizmu. No, bez obzira na to što u tom smislu seljačka demokracija, kako su je zamišljali braća Radići, nije mogla imati povijesnu perspektivu, seljački je pokret značajno pridonio demokratizaciji i humanizaciji političke misli i ukorjenjenju tih vrijednosti među seljaštvom.

Zusammenfassung

DIE GRUNDLEGENDEN MERKMALE DES »BAUERNSTAATES« IN DER IDEOLOGIE VON ANTUN UND STJEPAN RADIĆ

*Branka Boban, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1*

Nach einem kurzen Überblick über die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse in Kroatien in der Zeitspanne von 1900 bis 1929, mit besonderer Berücksichtigung der Beziehung Stjepan Radićs zu den Veränderungen im Bewusstsein der Bauernschaft während des I. Weltkriegs, rekapituliert die Verfasserin in der Einleitung zu dieser Arbeit, wie A. und S. Radić die Stände, besonders aber die Arbeiterklasse und die verschiedenen Schichten des Bürgertums verstanden haben wollten.

In jenem Teil der Studie, wo die Verfasserin über die »Bauernpolitik« bis zum »Bauernstaat« spricht, wird dargelegt, wie A. und S. Radić die Begriffe Bauernpolitik, Bauernrecht, Bauerndemokratie und Bauernstaat in gegenseitiger Abhängigkeit voneinander schufen und alle auf den gleichen Grundprinzipien gründeten, u.zw. auf Souveränität, Legalität, Privateigentum und Gerechtigkeit. Doch auch die im engeren Sinne verstandenen Begriffe Bauernpolitik, Bauernrecht und Bauerndemokratie hätten neben Souveränität, Legalität, Privateigentum und Gerechtigkeit ebenfalls jene Grundsätze sein sollen, auf denen der Bauernstaat aufgebaut werden sollte.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 13

ZAGREB

1980

IZDAVAČ: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Zagreb, Josip ADAMČEK, Zagreb, Ljubiša DOKLESTIĆ,
Zagreb, Hrvoje MATKOVIĆ, Zagreb, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Zagreb,
Stefanija POPOVIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

NIKŠA STANČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretpiate i narudžbe šaljite na adresu: Izdavački servis »LIBER«, Savska cesta 16.

Cijena ovog broja iznosi

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH — VII.

RADOVI 13

Za izdavača
Prof. dr Josip Adamček

Lektor i korektor
Branko Erdeljac

Grafički oblikovao
Prof. dr Ivan Kampuš